

תרביץ

ללשונוותיה של מסכת תמורה

Author(s): אליעזר שמשון רוזנטל ז"ל

Reviewed work(s):

Source: *Tarbiz* / אלול (תשמ"ס ניסן-אלול), כרך נח, חוברת ג-ד (תרביץ), pp. 317-356

Published by: [Mandel Institute for Jewish Studies/ "](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70016703>

Accessed: 29/02/2012 07:48

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies/ " is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Tarbiz* /.

<http://www.jstor.org>

ללשוניותיה של מסכת תמורה

מאת

אליעזר שמשון רוזנטל ז"ל

שאלו מתמיהים את רבינו רמב"ם על 'הניזונת תנן, או ניזונת תנן' – 'והלא המשנה לפנינו!?' והשיב רבינו: ² 'וכי המשנה ספר העזרה שאין בה אות חסירה או יתירה? ומניין אנו יודעים האיך כתב רבינו הקדוש במשנה...? אלא *מפי הסופרים* ולא מן הספרים! ³ תשובה שנונה זו מעמידה במפורש על החשיבות המכרעת שנודעת למסירה שעל-פה לגבי כל עסקי הנוסח של תורה-שעל-פה. שכן אם לגבי המשנה כך, לגבי התלמוד על אחת כמה וכמה, ובייחוד לגבי מסכת תמורה על כל 'לישנא אחרינא' שבה.

ואמנם, צורת נוסחה של תמורה ו'לישאני אחרינא' המרובים שבצדה, שפעמים הרבה 'לית בינייהו אלא שינוי הלשון' (פירוש ר' גרשם, כב ע"ב), וכן ניבם הארמי המיוחד – מעין-מערבי – של כמה וכמה מלשונות אלה, עוררו מכבר את תמיהתם ואת תשומת-לבם של חכמי המחקר. היו מי שראו בזה סימן לעריכה מיוחדת של המסכת, או, לפחות, להתרחשות מיוחדת בעת עריכתה. כך סובר ר"נ בריל, ⁴ שמסכת תמורה שייכת אל אותן

* עיקרו של מאמר זה בהרצאה שנשא אאמו"ר ז"ל בקונגרס החמישי למדעי היהדות, ירושלים תשכ"ט. חלק ממנו הרחיב לקראת פרסומו כמאמר. תודתנו ליעקב בוקסנבוים שסייע בעריכת המאמר. אברהם ודוד רוזנטל

להלן הסימנים שאאמו"ר משתמש בהם בההדרת טקסט על-פי כתב-יד:

[קרחה; ! שים לב; !! משובש;

> < הוספה בגוף עד הנוסח; << >> הוספה בגוף עד אחרת או ביד המהדיר;

{ } מחיקה בגוף עד הנוסח; {{ }} מחיקה בגוף עד הנוסח או ביד המהדיר;

* הגהת המהדיר בגוף העד.

¹ כתובות צה ע"ב.

² תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, ירושלים תש"ך, סימן תמב, עמ' 721.

³ וראה פירוש ר' יצחק בר' שלמה מטולידה לאבות, ירושלים תשכ"ה, עמ' רט: 'ולכן אז"ל: מפי סופרים ולא מפי ספרים'. וכבר ציין המו"ל שם לספר הכוזרי, מאמר ב, עב (הוצאת קאסל, לייפציג 1853, עמ' 178): 'וכאשר אמרו: מפי סופרים ולא מפי ספרים'. והשווה לשונו (רק לשונו!) של רב האי גאון בתשובתו, תמים דעים, סימן קיט (אוצה"ג לר"ה, סימן קיז, עמ' 62): 'מנין אנו יודעים כי היא תורת משה שכתבה מפי הגבורה, אלא מפי עם ישראל' וכו'. וראה: ב"מ לוין, אגרת רב שרירא גאון, חיפה תרפ"א, הקדמה, עמ' XII, LII.

⁴ N. Brüll, *Die Entstehungsgeschichte des babylonischen Talmuds als Schriftwerkes*, Jahrbücher II, Frankfurt am Main 1876, pp. 85-86

תרביץ נח (תשמ"ט)

חמש מסכתות שלא שימשו בהן בישיבות הגאונים (מוסף עליה: נדרים, נזיר, מעילה, כריתות), ועל-כן נשתיירו בתוכן — ובתוך תמורה מכללן — 'עקבותיהן של צורות ארמיות-בבליות ומונחי תלמוד קדומים'; ואילו במסכתות האחרות, שהוצעו בישיבות בתדירות, נדחו אחר-כך צורות ומונחים אלה מפני הסגנון שהיה רווח בישיבות הגאונים. לדעת בריל,⁵ 'לשון ירושלמי' של תמורה סימן הוא דווקא ללשון קדום יותר, מקורי יותר. זהו לשון העורכים הראשונים עצמם (הסבוראים, לדעתו), שלא עוברה צורתו בידי מציעי התלמוד ברבות העתים. ואף זאת: מסכת תמורה לא יצאה מתחת ידי עורכיה בנוסח מוגמר. שתי רצנויות — אחת שנכתבה בניב הבבלי, ואחרת שנודע לה פה ושם גוון ארמי-מערבי — נסמכו במקומות רבים זו בצד זו. מסתבר, לדעתו, שמיד העורכים היא כפילות זו, שנחכנו 'לגבש את הנוסח הסופי, האחיד, של המסכת רק באמצעות הקולציה של שני הלשונות. ברם מלאכתם לא נגמרה, ואף מאוחרים יותר לא חזרו אליה להשלימה. לבסוף השמיטו מעתיקים, שבעיניהם נראתה הבאת שתי הרצנויות כמיותרת, קטעים רבים מלשון זה או זה, עד שרבים מאלה נשקעו כליל, או נודעו לנו רק מתוך ציטוטים במקורות משניים' (כגון: פירוש רש"י).

דו"ר רבינוביץ,⁶ לאחר שהוא מתווכח עם רי"א הלוי (ראה להלן, עמ' 319) ודוחה בטוב-טעם את דבריו, ש'כתב כל הענין הזה — לפי דעתנו — במעט עיון ובלתי השגחה' (עמ' 301), מציע: חילוף הלשונות בין חמש המסכתות — ובכללן 'לישנא אחרינא' של תמורה — נובע מהבדלי הלשון שבין סורא ופומבדיתא. עיקר סידורו של הבבלי נעשה בסורא; ואילו נדרים, נזיר, מעילה וכריתות נסדרו בפומבדיתא. ואשר לתמורה ו'לישנא אחרינא' (= 'לשון ירושלמי') שבתוכה — 'תלמוד מסכת זו היה מחובר בסורא מחכמי סורא ובפומבדיתא מחכמי פומבדיתא; ובכל מקום ומקום בסגנון מיוחד כפי סגנון דיבורם ולשונם. ושתי הנוסחאות באו אל הסופרים והמעתיקים... [והללו] חיברו את שתי הנוסחאות יחד ועשו מהן שתי לשונות' (עמ' 305). אף-על-פי ש'מצא' רבינוביץ 'סימנים מובהקים' לכך שהתלמוד של מסכת נדרים, נזיר, מעילה וכריתות 'נסדר בזמן מאוחר מעט' מעריכת שאר חלקי התלמוד הסורני, מסופק הוא ביחס הכרונולוגי של מסכת תמורה: 'כי כפי הנראה באיזה מקומות בתלמוד רמזו לתלמוד תמורה... ומכל זה היה משמע שתלמוד תמורה כבר היה לעיני מסדרי שאר התלמוד; ומ"מ אין זה מוכרח... וכעת אין בידינו להכריע בזה' (עמ' 307–309).

⁵ ובזה ממש להפך מדעתו של פרנקל (ראה להלן).

⁶ 'התפשטות למוד התלמוד הבבלי בא"י וענין לשונות הירושלמי שבמסכת תמורה', ירושלים (של לונדן), כרך י (1913), עמ' 233–254 [= 'סידור התלמוד הבבלי', שערי תורת בבל, ירושלים תשכ"א, עמ' 299–310 (ולפיו אצטט)]. את עיקר תפיסתו, כי 'חמש מסכתות המיוחדות [שתמורה — 'לישנא אחרינא' — ביניהן] נסדרו בפומבדיתא' לעומת שאר התלמוד שנסדר בסורא, הקדים כבר בקצירת האומר, כדרכו, י' לוי, בהקדמתו לפירוש מסכת נזיקין ירושלמי, ברסלאו 1895, עמ' 3.

ואילו אחרים כנגדם ביקשו להשאיר את כפילות הלשונות, על ניכס המיוחד, בתחום תולדות הנוסח ומסירתו. כבר ר"ז פרנקל⁷ מסיק מן המספר הרב של 'לישאני אחריני', שבמסכת תמורה, לפחות בפרק הראשון, נתקיימו 'שתי רצנסיות שלתלמוד זו בצד זו'. מסגנונו של אחד מהם ומאריכות לשונו לומד פרנקל, שהוא תוספת 'סבוראית'. לכך מסייע גם הגוון הארמי-המערבי שבלשונו, שמתאים דווקא ללשון הגאונים. 'לשון ירושלמי' של רש"י כוונתו, לכל היותר, 'גירסא אשר הובאה מירושלים' (מבוא הירושלמי מ"ה, ב). רצ"ב צאמבער⁸ אינו מוצא מוצא אחר לבעיית 'לשון ירושלמי' שלרש"י אלא זה: 'ולולי דמסתפינא אמינא, דמ"ש ברש"י לשון ירושלמי — ט"ס, ואולי צ"ל: לשון משונה, או: לשון מורי'. דרך פלפולו שם העיר צאמבער כמה הערות חשובות ואף העמיד על שימוש לשון משותף ל'לשון ירושלמי' של תמורה ול'לשון משונה' של נדרים ונזיר ('תיבעי'). אף ר"א הלוי, שדוחק דרך הילוכו את רגלי התלמוד של ארץ-ישראל בכל מקום, מבקש 'להוכיח'⁹, שהבבלי נתפשט בארץ-ישראל עצמה — בלימוד ובהעתקה — מיד עם סיומו, עוד בסוף המאה השישית. על-פי זה מחשב הוא להסביר את 'לשון ירושלמי' 'המשונה' של מסכת נדרים. היינו, מכיוון שמסכת זו לא נלמדה בישיבת הגאונים, לא היה כדאי לסופרי בבלי להעתיקה; וכך נשתמרה בידינו דווקא 'בהעתקות שנעשו בארץ ישראל'. ואילו על מסכת תמורה מעיד הוא בעצמו: 'אבל במסכת תמורה לא נודע עוד כהיום [הסיבה], מדוע הובאו לאירופא גם ההעתקות מארץ ישראל, אבל הוא דבר המובן [!]. אבל במסכת תמורה היה בארצות המערב [אירופה] בהעתקות רבות גם מהנעשה בבבלי. על כן, כשנמצא איזה שינוי, כתבו שניהם, והאחד בשם לישנא אחרינא — (לשון) ירושלמי' (עמ' כה). לאחרונה הגדיל לעשות בשיטה זו מהרי"ן אפשטיין, במבואו למסכת תמורה.¹⁰ עם שהוא בודק בפרוטרוט — על-פי מקבילות — את יחסה של תמורה לשאר מסכתות התלמוד, הוא מכריע: 'תמורה נחשבת במנין המסכות נדרים נזיר כריתות מעילה... שעריכתן בוודאי מאוחרת לשאר התלמוד. אבל עיקר מסכת תמורה הוא מן המסכות הקדומות בסידורן' (עמ' 131). מחקר שלם מקדיש הוא לבעיית 'לישאני אחרינא, לשון ירושלמי' של תמורה (שם, עמ' 137–147). הוא מבדיל בין חילופי-לשונות שהוצעו בידי מסדרי התלמוד עצמם, לבין 'לשונות אחרים' שנכנסו בתלמוד 'אחרי חתימת התלמוד שבימי רבנן סבוראי'. הוא מעמיד על 'לשון כלה', ועל 'לשון תרביצא', ועל חילופים (בנוסח התלמוד!) ש'בין הישיבות (סורא ופומבדיתא) ... בימי הגאונים' (עמ' 137, 139). הוא

⁷ Z. Frankel, 'Beiträge zu einer Einleitung in den Talmud', *MGWJ* X (1861), pp. 262–263. וראה גם

הנ"ל, מבוא הירושלמי, ברעסלוא תר"ל, מה ע"ב (וראה להלן, הערה 35).

⁸ צ"ב צאמבער, 'מאמר על פירוש רש"י להמסכתות נדרים ומועד קטן', בערלין תרכ"ז, עמ' 5–7.

⁹ ר"א הלוי, דורות הראשונים, חלק ג, ברלין 1897, פרק כ, עמ' כד ואילך.

¹⁰ י"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, ירושלים-תל-אביב תשכ"ג, עמ' 131–146.

מעמיד בהדגשה מרובה את פתרון הלשונות הכפולים של מסכת תמורה על עקרון ה'על-פה' שבהצאת התלמוד עוד בישיבות הגאונים, ובלשונו:¹¹

כיון ששנו את התלמוד על-פה ולא מתוך ספר כתוב, טבע העניין מחייב שלא דקדקו כל כך בלשון וסגנון; וכך יוצא לפעמים, ששני חכמים ('גראסי' [דבי תרביצא]¹²) ושתי ישיבות [של גאונים ראשונים, או סבוראים]¹³ ועכ"פ: 'אחר חתימת התלמוד'¹⁴ גרסו אותו הדבר, כל אחד בלשונו וסגנונו הוא, ובדיאלקט שלו. וזהו עיקרן של הלשונות האחרים ('לישנא אחרינא') סתמיים (כלי 'אמרי לה') שמצויים הרבה בספרי התלמוד גם בדפוסים וגם בכ"י... והנה בתמורה רגיל הרבה 'לישנא אחרינא'... שאינו שונה בכמה מקומות מן הראשון, אלא בהרחבת הדברים ובלשונו וסגנונו. וכבר העירו ע"ז התוספות [שבשטמ"ק יז ע"א¹⁵]: 'וקשה להבין כל אלו הלשונות דתמורה במה הן חולקין, ואמר לי רבי דלא חולקין, אלא כל אחד פותרו לפי דעתו ('לפי סגנונו'), ומר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי'.

עד כאן אפשריין. אמנם הדברים שאמר בכוונת התוספות שבשטמ"ק טעות הם; שכן תוספות שם מכוונים דווקא לכל 'אלו הלשונות' של ארבעת האמוראים עצמם שבתמורה יז ע"א, וכלל וכלל לא אל 'לישנא אחרינא' שם, שהוא 'קדיש... לא קדיש' ודאי חלוק, מכול וכול, על הלשון הראשון ['לקי... לא לקי'] שבצדו. אבל, לגופו של דבר, ודאי צודק אפשריין, שיש בתמורה כמה וכמה 'לישני אחריני' שאין ביניהם לבין לשון ראשון אלא שינוי סגנון בלבד (ראה בדבריו שם, וכן לשון פירוש ר' גרשם שהבאתי למעלה). אוסיף עוד, שתכונה מיוחדת נודעת ל'לישנא אחרינא' של תמורה: חלק גדול ממנו מצוי בכל עדיהנוסח, בעוד ש'לישנא אחרינא' (גרידא) שבשאר כל המקומות שבתלמוד חסר לעולם (!)¹⁶ — בצורה זו או אחרת¹⁷ — באחד מעדיהנוסח של מקומו.¹⁸ חיסור זה הוא

11 שם, עמ' 141.

12 שם, עמ' 138.

13 שם, עמ' 143.

14 שם, עמ' 137.

15 השמטות בסוף המסכת, אות יב.

16 רק לישנא אחרינא שבנידה מג ע"א: 'לישנא אחרינא: אמר שמואל כל שכבת זרע *שאינה* יורה כחץ אינה מטמאה', לא מצאתי לה לפי שעה שום שינוי (בידי רק דפוס ראשון וכ"מ). ושם ודאי חילוף-לשון ישן נושן הוא. (עיין שם: 'מאי איכא בין האי לישנא להאי לישנא ... מילתא דפשיטא ליה לשמואל מיבעי ליה לרבא ... לישנא אחרינא אמרי לה: אמר שמואל' וכו' = חגיגה טו ע"א; וגם בקטע גניזה קיימברג T-S F2 (1) 204 ובכ"י מינכן 6]. ולפי פשוטה של שמועה — 'מילתא דפשיטא ליה לשמואל [שאינו מטמא] מיבעי ליה לרבא' — על II, ואילו 'בעי רבא: גוי שהרהר' וכו' — על III. אבל עיין ודוק, ששתי בעיות של רבא אפשר להציען על I, ובדרך 'אם תמצא לומר' [כרש"י, ד"ה 'מהו'], אבל לא על II [ונכמו שהתלמוד שלנו אומר 'מילתא דפשיטא ליה לשמואל' לפי II דווקא].) ושמה גם שם צ"ל כמו להלן: 'ל"א <אמרי לה> אמר שמואל', ונתקטע בשל האפולוגראפיה: '{אמרי לה} אמר' = אמ' {לה אמ'} (בכ"י מ להלן חסר: 'אמר שמואל'! והשווה

סימן מובהק לכך, ש'לישנא אחרינא' זה שבשאר התלמוד — ואמנם כמה כיוצא בו אף במסכת תמורה!¹⁹ — אינם אלא שינויי גרסה רגילים, שנעשו תוך מסירת הנוסח, אם בידיהם של כותבנים-מעתיקים אם מדעתם של חכמים-מתקנים. המונח 'לישנא אחרינא' שמציען, הוא אפוא רק ציון לחילוף-נוסח בעלמא.²⁰ על כל פנים, בשום אופן אין לראות

כיוצא בו חולין קיט ע"ב בכ"י ואטיקאן 122: 'ל"א אמרי במערבא' (דק"ס שם, עמ' קסג, אות צ), במקום: 'ל"א אמרי להא אמרי' במערבא! ראה להלן, סוף הערה 23.

את נידה יא ע"א מנתי עם 'לישנא אחרינא אמרי לה' על-פי הנוסח בכ"י שם ('ל"א אמרי לה א' רב הוני'), וכבר העמדתי על הדברים בהצאתי בקונגרס השני למדעי היהדות, תשי"ז, לאחר שבדקתי את כל החומר — ארבעים ושניים 'לישנא אחרינא' גרידא ושבעה-עשר 'לישנא אחרינא אמרי לה' — על-פי אוצר לשון התלמוד (להלן, הערה 33).

¹⁷ אין שם 'לישנא אחרינא', משום שחסר הלשון השני; או משום שחסר הלשון הראשון; או משום שאין שם הציון 'לישנא אחרינא' גרידא (אלא, למשל, 'ל"א אמרי לה' ועוד); או משום שאין שם ציון כלל; עיין, לדוגמה בטוחה, חידושי רמב"ן לשבת קלב ע"ב, ד"ה 'ה"ג ת"ל' בשר מ"ט: ... 'וכ"כ בכל הנוסחאות, וכ' עלה ה"ר יהוסף הלוי בן מג"ש ז"ל בתשובה: מתחזיאי מילתא לכולה תלמידי דלישנא אחרינא' הוא ... ולא הכין הוא! וכו'; ואמנם רש"י הגיה שם: 'ה"ג: <ל"א> מאי טעמא! ובחידושי ריטב"א שם: 'איכא נוסחי דגרסי הכא: איכא דאמר' וכו'; וכך בכ"י ואטיקאן 108 'איכא דאמרי הכי קאמ'. וראה דק"ס לשבת, עמ' קנד, אות ח. ומובן שלא אוכל כאן להאריך ולא לפרוט בעניין זה — וכמה כיוצא בזה (גם במסכת תמורה!) — שראוי לדיון שלם בפני עצמו.

¹⁸ נוסח שבו חסר 'לישנא אחרינא' מופיע בכתב-יד, או בהבאות בטוחות אצל הראשונים. וכדי להמחיש, אציין כאן דוגמה שיש בה כדי ללמד על עצמה ועל הכלל של 'ל"א' כולו: 'אי נמי דקאזיל בקפיצה, לישנא אחרינא: בספינה' (עירובין מג ע"א), שכתב עליה ר' יהודה הברצלוני, ספר העתים, קראקא תרס"ג, עמ' 55: ... 'אי נמי דקא אזיל בקפיצה ... ואיכא נוסחא [קרי: נוסחין] דכתיב בהו: 'אי נמי דקא אזיל בספינה [וראה שם, עמ' 51] ... ולישנא דווקא [!] דרבוותא לית בהו: 'אי נמי דקא אזיל בספינה, אלא: דקא אזיל בקפיצה'. ו'ל"א בספינה' אינו באמת לא בכ"י מ ולא בכ"י ואטיקאן 109 (= ק). וראה דק"ס לעירובין, עמ' 162, אות ח, ואוצה"ג לעירובין, הפירושים, עמ' 94, סימן ס.

¹⁹ ראה להלן, הערה 31.

²⁰ ציון זה מאוחר יחסית, אפילו אם נבקש להקדימו — ביסודו — לאלה הדומין לו, כגון: 'ע"א' (נוסח אחר), 'ס"א' (ספר אחר), 'ג"א' (גירסא אחרת), שרווחים דווקא בגליונותיהם של כתב-יד, שלא כמו 'לישנא אחרינא', שרובן הספיקו כבר לחדור לתוך הנוסח גופו. וראה, למשל, 'ל"א' שנעשה כנראה בידי רש"י, כמו שבת קלב ע"ב, ד"ה 'ה"ג: 'ל"א' וכו', שלמעלן, הערה 17 (וכן פסחים צז ע"ב, ד"ה 'הכי גרסינן: לישנא אחרינא ואלו פסח' וכו' [= גליון כ"י מ דפוסים, ראה דק"ס לפסחים, עמ' 302, אותות ו-ז] ואין כאן מקום להאריך). והשווה שבת קכו ע"ב (עיין שם): 'ל"א הני בהני שייכי', שנעשה על-פי הנוסח שהגיהו רש"י שם: 'ה"ג הני נמי בהני שייכי' (= כ"י ו 108, כנגד מ: א: 'הני נמי בגמילות חסדים שייכי'), ורש"ל הוא שהגיה כאן כרש"י (וראה דק"ס לשבת, עמ' קמה, אות ח, אלא שלא דייק — אף בהבאת הגהת רש"ל בדפוס — ויש לתקן דבריו).

ויש 'לישנא אחרינא' ששני לשונותיו דומים רק כשני פירושים (!) בלבד; ואמנם שני פירושים שונים וחלוקים, כגון ברכות נ ע"א: ... 'הא קמ"ל כי הא דאמר רבי אבא אמר שמואל: ג' שישבו לאכול כאחת — ועדיין לא אכלו — אינן רשאין לחלק. ל"א אמר רבי אבא אמר שמואל: <הכי תקני>: ג' שישבו לאכול כאחת — אעפ"י שכל אחד ואחד אוכל ממכרו — אינן רשאין לחלק' (וראה דק"ס שם, עמ' 266, אותות ע-פ, וגם בכ"י פלורנץ רק לשון ראשון: 'ועדיין לא אכלו'), כשלשון ראשון: 'ועדיין לא אכלו' — הוא כפירושו (!) של רב האי (חידושי רשב"א שם: 'ורב האי גאון ז"ל פ"י: 'הובאו דבריו כלשונן בספר הנו, מהדורת בן-של, ירושלים תשי"ח, עמ' 104): 'אמ' ר' אבא אמ' שמואל: הכי קאמ': שלשה שישבו לאכול — אעפ"י שלא התחילו בסעודה — כיון שזקקו לאכילת זימון אין רשאין ליחלק' (וזה כדעת 'חד אמר' בפירוש דברי שמואל [!] בירושלמי, שם, ראש פ"ז יא ע"א: ... 'שמואל אמ': כאן בתחילה, כאן בסוף; אי זהו בתחילה ואי זהו

בסוף, תרין אמורין, חד אמ': נתנו דעת לאכול זהו בתחילה, אכלו כזית זהו בסוף (וכו'). ואילו הלשון השני, 'אעפ"י שכל אחד ואחד אוכל מככרו', הוא פירושו (!) של ר"ח (חידושי רשב"א שם): 'פר"ח ז"ל, דהא קמ"ל, שאעפ"י שכל אחד אוכל מככרו' (וכו'); ועל פיו רי"ף פ"ז קפ"ה: 'אעפ"י שכל אחד ואחד אוכל מככרו'. ואם ראבי"ה (הוצאת אפסטיכר, חלק א, ברלין תרע"ד, עמ' 123) כותב: 'ור"ח גריס (!)' — בימיו ודאי כבר אין בזה כדי הכרע. ואם כך, אין כלל 'לישנא אחרינא' של תלמוד, אלא לשון אחד ויחיד: '... דאמר ר' אבא אמ' שמואל: >הכי קתני: < שלשה שישבו לאכול כאחת אינן רשאין לחלק' — 'שישבו לאכול' כדי לפרש את 'שאכלו' שבמשנת פ"ז מ"ד. ואידך פירושים הם, לא יותר.

יש 'לישנא אחרינא' צעירים ביותר; כמו זה שבב"ב ד ע"ב: 'לישנא אחרינא: מקיף כו', שאינו אלא הגהת רש"ל שם ('חכמת שלמה', קראקא שם"א), במקום [ו]איבעית אימא מקיף כו', שנתקיים עוד 'ברפ' פיורו וויניצה בסיליאה ולובלין של"ר' (דק"ס שם, עמ' 16, אותות ש-ת; וראה ש' אברמסון, מסכת בבא-ביתא, תרגום ופירוש, 'ירושלים תשי"ח, עמ' 6, הערה 230-234), וחסר לגמרי בכ"י אסקוריאלי QI-3 = 'והגאונים ז"ל גורסים' (עין רשב"א שם, שטמ"ק, ועכשיו — חידושי רשב"א, 'ירושלים תש"ד, עמ' יט-כ). וכבר היה לפני רש"י; ראה שם, שחסר בו לשון ראשון, חסר גם בכ"י פלורנץ, מינכן, וואטיקאן 117!

יש 'לישנא אחרינא' גרידא שהוא לשון תלמוד לאמתו, גופו של תלמוד, אלא שנמחק, ומופיע בגלגולו האחרון, כאשר נוסף שוב בספרים, שלא כהוגן, תחת השם 'לישנא אחרינא'. כך בבבא קמא לד ע"ב, על-פי כתב-יד המבורג:

אמ' ליה רב אחא בר תחליפא לרבא: אם כן מצינו לר' יהודה תם משלם יותר מחצי נזק, והתורה אמרה ומכרו את השור החי וחצו את כספו;

אמ' ליה: אית ליה לר' יהודה פחת שפיחתתו מיתה מחצין בחי.

ליש' אח' אמ' ליה רב אחא בר תחליפא לרבא: אימא חד זוזא?

אמ' ליה: אית ליה לר' יהודה פחת שפיחתתו מיתה מחצין בחי.

וכגדסת כ"י המבורג (שנכתב בגירונה בשנת 1184) גם גרסת רז"ה בעל המאור (שנולד בגירונה, ונפטר בשנת 1186; ראה: שבט יהודה, מהדורת שוחט, 'ירושלים תש"ז, עמ' קמו, רכא). ואילו הראב"ד בפירושו ל"ב"ק (הוצאת אטלס, 'ירושלים תשכ"ג, עמ' פה), כתב:

אמר ליה (רבה) [רב אחא] בר תחליפא לרבא: ואימא חד זוזא ... א"ל אית ליה לר' יהודה פחת שפחתתו מיתה מחצין בחי ... הדר אקשי ליה: מצינו לר' יהודה תם משלם יותר מחצי נזק ... אית ליה לר' יהודה פחת שפחתתו מיתה וכו' ולא יותר.

נמצא: (א) אין בהבאת הראב"ד כל 'לישנא אחרינא', אלא שתי שאלות ששאל רב אחא בר תחליפא מרבא בזה או אחר זו ('הדר אקשי ליה'); (ב) סדר השאלות הפוך מן הסדר שבכ"י המבורג.

והנה בתוספותיו שם, בסוף פ"ג, עמ' צב, כותב הראב"ד על השאלה הראשונה ('אימא חד זוזא'): 'אמר אברהם: עוד אשוב לבאר זאת הבעיא הראשונה של רב אחא [בר תחליפא], כי מפני שנמחק מן הספרים — בעבור שלא נתגלה טעמה — היא רופפת ביד התלמידים'. הוזה אומר: לפי עדותו של הראב"ד, אין זה אלא גופה של פסקת תלמוד שנמחקת וחזרה והופיעה בכ"י המבורג כ'לישנא אחרינא'.

וגרסת ראב"ד היא היא גרסת ר"ח. אלא שבר"ח יש עוד 'לישנא אחרינא' אחרי שתי השאלות של רב אחא בר תחליפא (שסדורות באותו סדר ממש כגרסת ראב"ד), לשון אחר המקביל לשאלה השנייה של רב אחא בר תחליפא; אבל אין משמעותו ברורה כל צורכה, מה טיבו של לישנא אחרינא זה: האם לשון אחר הוא נוסח אחר, או שמא פירוש אחר ('והנכון בעיני מה שפירש רבנו חננאל בלשון השני'; רשב"א, שטמ"ק)? שהרי בין שני הלשונות לא ניכר לכאורה חילוף לשון, רק חילוף טעם. וכמו שרגיל רש"י לנקוט ב'לישנא אחרינא' כשביל 'פירוש אחר'; ראה למשל בעלמא ב"ק שם, לד ע"א, ד"ה 'שאלמלא', ולהלן שם, ד"ה 'ואי בשפיטמו'. ועל כל פנים, שלא כמו שכתב א' לצורס בהערותיו לכ"י המבורג, עמ' 450: 'לש' אח' — ובר"ח לשון ראשון, ולשון ראשון בלישנא אחרינא' (והשווה: ב"מ לוין, אוצה"ג ב"ק, עמ' 49, הערה א, שסתם הדברים).

מכל מקום דומה, שאצל ר"ח 'לישנא אחרינא' זה, כוונתו: נוסח אחר. כי בלשון ראשון: 'אמר ליה רב אחא בר תחליפא לרבא: לדידך נמצא תם משלם יותר מחצי נזק'; ואילו ב'לישנא אחרינא', 'אמר ליה ... לרבא: אם כן נמצא תם משלם יתר מחצי נזק'. והבדל גדול יש בין 'לדידך' ובין 'אם כן'. 'לדידך' = דאמרת לעיל: לר' יהודה פחת *נבילה* פלגי! ('אמר רבא: פחת נבילה איכא בינייהו'); 'אם כן' = 'שנלר' יהודה] חולק הניזק והמזיק השור החי והמת', היינו, לר' יהודה עצמו.

באותו 'לישנא אחרינא' שבשאר התלמוד משום ציון להצעת תלמוד (!) מוחלף, שסומך כן בידי המסדר עצמו. בזה נבדל אפוא 'לישנא אחרינא' מאותן לשונות-הצעה העתיקים — כמו: 'איכא דאמרי', 'איכא דמתני' ודומיהן — שנקבעו במקומן על-ידי האמוראים והעורכים.²¹ ואילו לעניין המיוחד שנודע למונח '[ב]לישנא אחרינא אמרי לה', שהגאון משווה אותו לגמרי עם 'איכא דאמרי',²² לא אוכל ליכנס במסגרת זו.²³

²¹ ובזה לא דווקא כ"י לוי, בהקדמתו לפירוש ירושלמי נזיקין, ע"ב 13, שכולל את 'לישנא אחרינא' (סתם) עם לשונות-הצעה אמוראיים אלה. וכל שכן שלא דכברי באכר (W. Bacher, *Tradition u. Tradenten*, Leipzig 1915, p. 589; עיין שם).

²² תש"ג אסף, תש"ב, סימן סה, עמ' 72 ואילך: 'פשיטא: שמעתא דאמרינן בה "בלישנא אחרינא אמרי לה" ושמעתא דאמרינן בה בלישנא "איכא דאמרי" כגון חד הוא' — לשמועת גיטין טז ע"ב: 'לישנא אחרינא אמרי לה: אמ' רב שמואל בר יהודה א"ר יוחנן וכו', כ"י פירקובין' (לניגראד Ebr. I 187) וכן כ"י ואטיקאן 130 וכו'; מ: וראה דקדוקי-סופרים לגיטין, מהדורת פלדבלום, שלא נרשם שם שום שינוי בזה (ור"ד לגיטין שם סודר על-פי הלכות ר"ף, פ"ב תכב, כדרכו בפסקיו! ועיין שם ב'מאור' דבריו של ה"ר משה בר יוסף ודברי ר"ה עצמו, וכן מה שכתב רמב"ן ב'מלחמות' שם, ועיין ראשונים). אבל אור זרוע, חלק א, סימן תשי"א (200), גורס גם שם רק: 'לישנא אחרינא גרידא. וראה נספח א. והשווה למשל שבת ה ע"ב: 'אמוראי נינהו, מר אמר לה בהאי לישנא, ומר אמר לה בהאי לישנא'. והשווה 'בלישנא אחרינא אמרי לה' (כך!) שבכ"י ק (ואטיקאן 109), פסחים מה ע"א, שאין בו כלל — למעין — משום העניין המיוחד של 'איכא דאמרי' וכדומה (תלמוד חלוף!). ובאמת, אף הוא אינו אלא 'בלישנא אחרינא גרידא, וצ"ל: 'בלישנא אחרינא: <<ורבנן>> אמרי לה', וכו', כנוסח שבניזר לו ע"ב (!) ודפוס פסחים שם, ואין כאן מקום להאריך, ורק באנו להצביע על צורה כזו של פסברד-בלישנא אחרינא אמרי לה, שנעשה כך בשל בורותיו של סופר.

²³ גם מהר"ן אפשטיין, במבואו למסכת תמורה, עמ' 141, מקפיד להגביל את עניין 'לישנא אחרינא' דווקא לאותן 'לשונות אחרים' ("לישנא אחרינא") שתמיים (בלי "אמרי לה"). וראה גם שם, עמ' 137, הערה 31. על שני [ב]לישנא אחרינא אמרי לה' שבדפוס תמורה ראה נספח ב כאן אעיר עוד: (א) יש לציין ללשון-ההצעה 'העתיק' שמשתמש בו דווקא 'המהדורה האחרת' כדי להציע על-ידו את 'עיקר-תמורה שלנו'. תמורה כ ע"א, בשטמ"ק, אות י', בתוך 'ל"א' (לישנא אחרינא) שם: 'איכא דאמרי לה בהדין [!] לישנא' וכו'. והשווה למשל סוכה יז ע"ב: 'בסורא אמרי ר"ח'. 'מתני'! וראה דק"ס, שם] להא שמעתא בהאי (!) לישנא'. ב'עיקר-תמורה שלנו' לא נמצא כאן אלא [מעין] לשון זה בלבד. ואילו לשון ראשון של 'לישנא אחרינא' שם — ממש 'תלמוד מוחלף' — לא הוזכר כלל, אף-על-פי שיש לו זכר.

(ב) בסוף פ"ו, לא ע"א (בדפוס ראשון, וכן בדפוסים החדשים) 'איכא דאמרי: תזבח ... קסב' פודי' את הקדשי' להאכילן לכלבי'; וחולק על 'לשון ראשון' שם: 'מנא ה"מ דת"ר [!]: תזבח ... ואכלת — ולא לכלבך ... מכאן שאין פודין את הקדשי' להאכילן לכלבי' (בריייתא שלמדרש, מעין-ספרי 'ראה', פיסקה ע"א, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 134, אבל שם דווקא בלא המדרש ואכלת — ולא לכלבך' וכו', ובמדרש הגדול [ראה מדרש תנאים, עמ' 51] נוסף בוודאי רק על-פי הבבלי) וכן הוא גם בפירוש המיוחס לר"ג שם, וברש"י שם, ד"ה 'איכא דאמרי' וכן רש"י לפסחים כט ע"א, ד"ה 'זמאן דאמרי: פלוגתא דתנאי' [!] היא בתמורה' וכו'. אבל עיין תוספות שבעות יא ע"ב, ד"ה 'וכי': '... פלוגתא היא בפ"ב בדכורות'. אבל 'איכא דאמרי' וזבחת' וכו' (עד סוף הפקד) חסר בתמורה בכל כתבי-היד (172מפ). אף-על-פי-כן אין לדבר כאן, בתמורה, על חילוף-לשונות של תלמוד, שכן זו ודאי רק העברה היא, מבכורות טו ע"א, בידי חכמים-מפרשים, בבכורות נמצא הקטע על רק בדפוסים, אלא גם בכ"י מפ, ואף בקטע-גניזה (T-S F2(1) fr. 176), וכמובן, עם פתיחתו: 'איכא דאמרי'. רק חבל, שגם בכ"י פ וגם בקטע הגניזה משובששת תיבת 'דאמרי', שאינה מתאימה כל-כך לחילוף 'בריתות'; והשווה רש"י פסחים כט ע"א הנ"ל: 'ופלוגתא דתנאי' [!] היא ... ואיכא דדרישה' וכו'. מכל מקום, מדמה אני להבחין עדיין, בשני כתבי-היד, בצורות אותיות של 'דאמרי' ('איכא דא'). והשווה פסחים כ ע"ב (= ב"ק קטו ע"ב), 'איכא דאמרי', לחילוף-לשון בבריתא (ובקטע-גניזה קיימברג' בפסחים שם: 'זאמרי לה!').

כבר בשנת תשי"ז, בקונגרס העולמי השני למדעי היהדות, נזדמן לי להעיר כמה דברים על עניין 'לישנא אחרינא' שבנוסח התלמוד; בעיקר לגבי מסורת-נוסח מיוחדת, מעין 'לישנא אחרינא' של מסכת פסחים, שמצאתי. שני דברים הדגשתי אז: ראשית, את חשיבותם הרבה, דווקא, של אותם 'שינויי לשון', שאין ביניהם... שום הבדל ענייני ותוכן, היינו: שלא נחלקו על הלכה אלא על הלשון.²⁴ מקורם של חילופים אלו לא יוכל להיות ב'תיקונים' מדעת של חכמים מאוחרים. שנית, 'בלא להכנס לשאלה אם נכתב התלמוד מיד עם עריכתו, הרי ודאי הוא, שעוד בימי הגאונים נלמד התלמוד על פה, הוא היה מופץ על פה;²⁵ הוא הורצה ולא נקרא. כהוכחה פנימית ונאמנה לכך משמשים כל אותם שינויים של

אין כאן אפוא, בתמורה לא ע"א, שום 'איכא דאמרי' כציון להצעת 'לשון אחר' של תלמוד; רק 'איכא דאמרי' מטעה, שהוסע לכאן, הוא ומאמרו, מבכורות.

(ג) לבסוף עלי להעיר, שיש מקומות אחדים, שאף 'לשון אחר' של תלמוד, שמוצע עלי-ידי [נב] לישנא אחרינא אמרי לה', נמצא חסר באחד מעדי-הנוסח (בדיוק כמו כמה 'איכא דאמרי'). וכדי שלא להאריך, אסתפק בציון שתי דוגמות (מאלפות כל אחת לפי דרכה) מתוך שלושה [נב] לישנא אחרינא אמרי לה' שמצויים במסכת חולין (דפוסיים).

(1) חולין יט ע"א: 'לישנא אחרינא אמרי לה' וכו' חסר בפנים של כ"י מ — ונוסף בגיליון בידי הסופר עצמו עם הכותרת: 'במעתיק מהופך היה', שפירושו, כנראה, שב'אביו' (כה"י שממנו הועתק) היה סדר הלשונות מהופך: 'לישנא אחרינא אמרי לה' היה שם לשון ראשון, ולשון ראשון שלפניו היה 'לישנא אחרינא'. אם פירוש זה נכון, אין כאן אלא דילוג-דמיון מן 'א' רב הונא א' רב אסי ... לישנא אחרינא אמרי לה': אמר רב הונא אמר רב אסי מחלוק' בששחט שני שליש והגרים שליש' וכו'; ללמדך, שאף במקום של חסרון בטוח אין לתלמוד עדיין בבטחה על חסרון מקורי. אבל בחולין, שם, חסר היה 'ל"א א"ל' וכו' אף בכ"י רב (ואטיקאן 122), וכך גם שם בגיליון (דק"ס שם, יז ע"ב, אות ח). גם מפירוש המיוחס לר"ג ורש"י אין להוכיח שגרסו אותו. ועיין שם, כ ע"א, כלשון ראשון (ועיין יט ע"א למטן: 'אמר רב הונא, שפיר קא מיקפד' וכו'!).

(2) קיט ע"ב: 'גופא שני עצמות... אמר ריש לקיש: לא שנו אלא עצם דהוי יד, אבל נימא לא הויא יד; ור' יוחנן אמר: אפילו נימא נמי הויא יד. איתיביה ר' יוחנן לר"ל: עור ... מאי לאו משום ד? לא, משום שומר! איבעית אימא: כולה משום יד, וכדאמר ר' אלעא ...! לישנא אחרינא אמרי לה': הכי נמי מסתברא [!] דמשום שומר ... ואיכא דמתני לה אמתני [חולין פ"ט מ"א] העור ... בכ"י רב (ואטיקאן 121) חסר 'כל הל"א עד ואיכא דמתני לה' (דק"ס, עמ' קסג, אות צ). ואילו י' ווסמן ('סוגיות בבבליה לסדרים זרעים וטהרות', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ט, נספח ב, עמ' 354, הערה 3) מודיע: 'בקטע גניזה חסר: ואבע"א ... ל"א א"ל'! שני קטעים אלה — איבעית אימא' וכו', מכאן, ר' לישנא אחרינא אמרי לה' וכו', מכאן — הם אפוא שני תלמודים מקבילים — וחלוקים! — ומי שהציע זה לא הציע זה.

ולאופיו של 'לישנא אחרינא אמרי לה' כאן, ראה הנוסח בכ"י מרב (דק"ס שם, קסב ע"ב, אות צ): 'ל"א אמרי לה [רב]: ל"א <אמרי במעברא>, וראה למעלה, הערה 16: כל נקב שבדין עובר עלי אינו נקב הכי נמי מסתבר' וכו'.

²⁴ 'לישנא אחרינא', הקונגרס העולמי השני למדעי היהדות (תשי"ז), תקצירי ההרצאות במדור: תלמוד וספרות רבנית (החלק העברי), עמ' יד. [ועיין עכשיו: א"ש רוזנטל, 'תולדות הנוסח ובעיות-עריכה בחקר התלמוד הבבלי', תרביץ נו 3 (תשמ"ח), עמ' 1-36.]

²⁵ די לציון למה שכתב ב"מ לוין, הקדמה לאגרת רש"י, חיפה תרפ"א, ר' ע"א-ד ע"ב, כו ע"א-כו ע"א; ו"נ אפשטיין, 'הנכתבה המשנה', מבוא לנוסח המשנה, עמ' 692, 706, S. Lieberman, 'The Publication of the Mishnah', *Hellenism in Jewish Palestine*, New York 1950, pp. 83-99, פרסומה של המשנה, 'יונית ויוונית בארץ ישראל', ירושלים תשמ"ד, עמ' 213-224.)

"לישנא אחרינא", שאינם יכולים להסתבר כשינויים מחמת תעתיק הנוסח הכתוב, אלא אך ורק כחילופים של שינון על פה, של הרציטציה החופשית.²⁶ הרי אלו *variae locutiones*, לא *variae lectiones*.

וכדי להמחיש הדברים אביא דוגמה אחת בולטת: בתשה"ג אסף, תש"ב, עמ' 67, מביאים השואלים מיבמות יט ע"א, בדברי רב פפא לעניין המשנה שם (פרק ב): 'וכלה (= מ"א ומ"ב) רבנן היא'. על זו אומר הגאון: 'זוה הלשון טעות הוא', ומעמיד כנגדו ארבעה לשונות נכונים: 'אלא לישנא דגמרא: וכולה משום רבנן איצטריך, או נמי: וכולה משום רבנן קאתאני לה; ואיכא דגרסי: ותרוייה לרבנן איצטריך, או נמי: ותרוייה משום רבנן קתאני לה'. חמישה לשונות יש כאן — אחד משובש וכנגדו ארבעה לשונות נכונים — כדי לומר דבר אחד קטן ופשוט (וכדאי לשים לב לתיבות 'אי נמי' כדיבור-הצעה של הגאון ל'לישנא אחרינא'!).²⁷

זכיתי, ותפסתי זו נתאששה לגמרי (באופן עקרוני!) מתוך שיקוליו של מורי ורבי מהרי"ן אפשטיין ז"ל במבראו למסכת תמורה שנתפרסם לאחר חייו (לעיל, הערה 10). אף-על-פי-כן, מן הראוי לבחון אם המסקנות שעלו לי מתוך בדיקת הנוסח של 'מעין לישנא

²⁶ ראה: דברי הקונגרס העולמי (לעיל, הערה 24), החלק האנגלי, עמ' 19.

²⁷ כידוע רוח שימוש זה של 'אי נמי' להצעת 'לשון אחר' בשאלות. אבל מצוי הוא אף בתלמוד, בלא לבחון כאן אם, ועד כמה, קטעים אלה ש'אי נמי' בראשם הם באמת מגוף התלמוד האמוראי המקורי (ראה, למשל, שאלות חיי שרה, סימן טז [לכתובות ח ע"א]: 'שאני רב פפא וטרח [דטריח] ליה >אינמי חשוכי לבריה הוא דבעא!< ! כך בדפוס ראשון של שאלות [ראה אוצה"ג, כתובות, התשובות, עמ' 29, שליטת נוסח כ"י מינכן ושאלות כאחת!], אבל חסר בכ"י מרצבכר שם [צילום מכון שוקן] וחסר גם בכל כתבי-היד שנרשמו בהוצאת מירסקי שם). ואציין כאן לעירובין קג ע"ב: 'אי נמי בימין ושלם במקום עבודה' — בכ"י א: 'ואב"א בימין' וכו' (דק"ס שם, עמ' 408, הערה ט); פסחים כח ע"ב, בכ"י עתו: 'ואי בעית אימא סמוכים לא דריש', ובכ"י ר: 'אי נמי סמוכים נמי לא דריש', ועיין שם בחילופים חשובים נוספים; כתובות ה ע"א: 'אי נמי התם אית ליה רוחא' וכו', בכ"י מ שם: 'איכ' דא' התם איכא יומא רוחא' וכו' (ועיין עכשיו: דקדוקי סופרים, ירושלים תשל"ב, עמ' כ, בקטע גניזה: 'אמ' ליה ... אי נמי ... אי נמי' [ובין השורות על 'אי נמי' האחרון: נ"א]. ונוסח הגניזה לקח מפירוש רב נטרונאי [עין שם, הערה 20], ומשם אף: 'אמ' ליה' (!); ובעיקר-כתובות לא ע"א: 'הכי השתא, התם אי אפשר להנחה בלא עקירה, הכא אפשר לאכילה בלא הגבהה ... אי נמי התם אי בעי לאהדורה לא מצי מהדר לה, הכא מצי מהדר לה; מאי איכא בין האי לישנא להאי לישנא? איכא ביניהו ... להך לישנא ..., להך לישנא ..., ותו לא מיד; כ"י טו ע"א (למטון): 'אי נמי בשקנו מיד' = למעלן שם: 'איכא דאמרי אמר רב יוסף, כגון שקנו מיד' וכו' (עין שם) !; סנהדרין צז ע"א, כ"י מימון: 'אמ' ליה אביי ... ועוד <אי נמי>: כסדרן מי הוא? — נוסח מעורב שנצטרפו בו שתי גרסות שונות: 'ועוד' (בספרים שלנו, שם) עם 'אי נמי', וכדי להציע שם 'לשון אחר' לפירוק (ואולי: של פירוק?) של אביי. וראה כיצא בו כתובות ה ע"א הנ"ל, לפירוק (ואולי: של פירוק?) של ר' זירא; מנחות צג ע"א וערכין ב ע"א: 'ואי נמי אית ליה' וכו' = 'ואיבעית אימא לעולם אית ליה' וכו', תמורה ב ע"א; תמורה יא ע"ב, 'אי נמי' ב"ס"א של ר' בצלאל אשכנזי = 'לישנא אחרינא' בספרים שלנו (גם כ"י פלורנץ), שם. וכבר כתב רשב"א בחידושו לביצה ט ע"ב: 'האי לישנא דאמרי' הכא: 'א"נ [= אי נמי] ע"כ לא קאמרי ב"ה התם' אינו כשאר 'אי נמי' דאיכא בתלמודא, דפירושו כמו איבעי' אימא'. וראה נספח ג.

אחרינא' של פסחים כוחן יפה אף לגבי מציאותו של 'לישנא אחרינא' של תמורה. בזה אבקש להציע משהו מן המסקנות הראשונות של בחינה זו:

ממסכת תמורה מצויים בידינו ארבעה קודקסים שלמים: מינכן 95 (מ), ואטיקאן 119 (ו), ואטיקאן 120 (ו), ובראש כולם כ"י פלורנץ (פ) העתיק, שכתובתו נסתיימה, כעדות סופר, 'באלול ירח, שנת תתקל"ד' (1177).²⁸ מוסף על אלה ארבעת השלמים אף כ"י ח (פאריס) H147 A (א), שהיה לפניו ברשותו של רנ"נ רבינוביץ,²⁹ בעל דק"ס, ושרובה³⁰ של מסכת תמורה נשתמר בו. אציין, שניתן להגיע לקביעה של סטימה ברורה של כתב-היד הללו, שכולם (בעיקרן!) מענף מסורת אחד, שאליו שייך — ובצורה קרובה אל כ"י פ — גם הדפוס הראשון שנדפס על ידי דניאל בומברג... בשנת רפ"ב בחדש אב' (17).

יש אפוא בידינו להכין הוצאה ביקורתית של מסכת תמורה, הוצאה שתעלה בהרבה על זו שבידינו כיום. אבל, אין הדברים אמורים אלא כנגד לשון ראשון של תמורה בלבד, היינו, זה ש'לישנא אחרינא'³¹ נספח עליו. להלן נקרא לו לזה: 'עיקר-תמורה שלנו', בעקבות רמב"ן³² שמכנהו: 'עיקר נוסחי' של מסכת תמורה.

ברם לגבי 'מההדורה האחרת' של תמורה — להלן 'לישנא אחרינא' — שונה המצב מכול וכול. מהדורה זו מצוייה בידינו בצורה פראגמנטרית בלבד: עשרים ושלושה 'לישאני אחריני', שהובאו בדפוסים,³³ שהם זהים כמעט לגמרי לעשרים ושניים 'לישאני

²⁸ ראה עכשיו מה שכתב בני, דוד רוזנטל (בהקדמתו לדפוס-צילום של כ"י פירנצה, הוצאת מקור, ירושלים תשל"ב, עמ' 1, הערה 1, ושם עמ' 4 ואילך), שניתן להוכיח, שהקולופון שם אינו מתייחס אלא למסכתות מסדר קדשים בלבד.

²⁹ ראה דק"ס למסכת ראש-השנה, הקדמה, עמ' 8; וכן שם, הקדמה למסכת זבחים, עמ' 7, בהערה. יש אמנם כמה אי-התאמות, בפרטים, בין הודעותיו של בעל דק"ס שם לבין הממצאים שבכתב-יד זה (ולא כאן המקום לפורטס, וכל שכן לדון בהם). אבל אין בהם כלל כדי לערער על זהותם של כ"י דק"ס ('כ"י קאהירא', 'כ"י שלי') וכ"י ח. תודתי נתונה למר א' וייסברג, שהעמידני על כ"י ח, וסייעני בהשגת תצלומים ממנו. מ' כשר ('על דבר הוצאה חדשה של תלמוד בבלי וכו', תלפיות ג (ניסן תש"ח), חוברת ב-ג, עמ' 495 (21)) טעה לזהות את כ"י קאהירא של בעל דק"ס עם כ"י בודליאן. הקטע שבבודליאנה (מס' 21–2660), שציין אליו שם, אינו אלא מדרש תמורה (B fol. 634 b; 'בית המדרש' לילינק, א, ירושלים תרצ"ח, עמ' 106–108; ספר הפרדס, מהדורת עהרנרייך, בדפוס תרפ"ד, עמ' רפו ואילך).

³⁰ מודף ב ע"א-כב ע"ב, שורה 6 (... אבל דאבידה דלילה). דף אחד נתלש מתוכו: טו ע"א, שורה 23 (... בשעת [כפרה])—טז ע"א, שורה 37 [...]. אם תברכני).

³¹ עלי להדגיש — כדי שלא טעה בשל שיתוף השם — שכאן איני מתכוון במונח זה לכל מה שנרשם בשם המפורש 'לישנא אחרינא' בדפוסים ובכתב-היד של מסכת תמורה. כמה מתוך אלה — בדיוק כמו כל 'לישנא אחרינא' סתם שבשאר התלמוד — הם רק שינויי-נוסח רגילים שנעשו במסירת הנוסח (ראה לעיל, הערות 16, 17, 19). באלה אין כלום מאותה 'מהדורה אחרת', השונה מ'עיקר תמורה' גם בלשון וגם בסגנון, פעמים הרבה אף בעניין, ולעתים אפילו בסדר. בדיוננו זה נהא עוסקים בעיקר ב'מהדורה אחרת' זו (וראה להלן, הערה 36).

³² בחידושו למכות יט ע"א.

³³ המספר עשרים וארבעה, שנמנה ב'אוצר לשון התלמוד' לרנ"י קאסאווסקי (כרך א, תשי"ד, עמ' 485, ערך 'לישנא אחרינא'), מטעה. מניינם שם שלושה 'לישנא אחרינא' בדף יז ע"א; אבל בדפוס ראשון (ד) אין שם אלא אחד בלבד: 'לישנא אחרינא גבי תמורת שלמים [כך !] קדיש וכו' (וראה להלן עמ' 340). אבל

אחריני' שבתוך כ"י פ. ואף אם נוסיף עליהם את אותם תשעה־עשר שנרשמו בגליון כ"י פ, ואפילו את החומר המרובה והעשיר מתוך כל אותן 'ל"א' ו'ס"א' שמוסר לנו ר' בצלאל אשכנזי בשטמ"ק שלו, עדיין לא יהא בידינו אלא אוסף פראגמנטים של המהדורה האחרת. ואין כל ספק בלבי, שגם ר' בצלאל אשכנזי עצמו מצאם רק בצורה מקוטעת זו, כלומר: כ'ל"א' בתוך ה'ס"א' שלפניו (בתוכם, או על גבי גליונותיהם).

אבל אל יעלה על דעתנו, כי לא היו 'לישאני אחריני' אלו מעיקרן אלא ואריאנטים בודדים לכמה פסקי תלמוד בלבד. שכן עכשיו יש בידינו להצדיק מכול וכול, ובאופן מוחשי, את מה שהעלה אפשטיין משיקוליו על אופיין של 'לישאני אחריני' אלה. 'באמת', הוא מסכם,³⁴ 'אין כאן הוספות [כמו שסבר פרנקל³⁵]... [אלא] מי שהכניס לתוך הנוסחאות שלנו קרעם מתוך ההמשך שלהם והקבילם לנוסח שלנו³⁶, והקביל מה ששונה בתוכן ועניין ולא מה ששונה רק בלשון וסגנון'.

בידי עכשיו שלושה קטעים של כתב־יד מסכת תמורה — שניים מקטעי הגניזה של קיימברידג' ואחד מארכיון המדינה של מודינה. אחד מקטעי קיימברידג' (כח ע"ב — כט ע"א) זהה דווקא עם נוסח עיקר־תמורה שלנו, והיינו — עם כ"י פ על שגיאותיו (קטע זה חשוד עלי כאשכנזי, על־פי צורת הכתב). אבל קטע קיימברידג' האחר (ב ע"א — ג ע"ב), וכן קטע מודינה (כא ע"א וע"ב, כה ע"א; שהוא כתב־יד על קלף, ולדעתי — ספרדי או מזרחי), שניהם שייכים, בלא ספק, למהדורת 'לישנא אחרינא'. על כך מכריע 'לשון נדרים ירושלמי'

דווקא בזה נמחקו תיבות 'לישנא אחרינא' על־ידי סוגריים עגולים, ושניים אחרים הובאו תחתיו בסוגריים מרובעים, אחד למעלה, בסוף דברי חזקיה [נ'לישנא אחרינא גבי תמורה קדיש גבי קדשים לא קדיש]; ועיין ברכת הזבח, אספת זקנים, בילגוריי תרפ"ה, חדרשים, שם). ואחד למטה, בתוך דברי 'ריש לקיש ור' יוחנן' (!) ('ל"א) כסבור לומר שחור' וכו'; על־פי הגהת 'צאן קדשים', אספת זקנים, שם). ואמנם רמז רח"י קוסובסקי על עניין התוספת ('ל"א') במרובעים (!). מכל מקום, מצד זה פחת המניין ועומד על 22. אבל עלינו להוסיף מצד אחר, מן ח ע"ב: 'לשון אחר', בעברית (וראה: ארצות לשון התלמוד, שם, עמ' 467), שכל עצמו אינו אלא פתורנו של הקיצור 'ל"א' (= 'לישנא אחרינא'!) שבכ"י פ, שם (ואילו בכ"י ו, מ'חסר שם: 'ל"א הכא ... הכא יהיב דמי', ובכ"י א חסר כל הקטע עד למשנה שם, ט ע"א — ואין כאן מקום להאריך). היינו, בסיכום: עשרים ושלושה 'לישנא אחרינא' בדפוס תמורה. ואם תרצה אפשר להוסיף אף ו ע"א: 'חסר' ל"א' (ד' ואילך), שרח"י קוסובסקי לא רשמו, שאם אמנם חסר הוא שם בדפוס, הרי מכל מקום ציון הוא לאותו 'ל"א' שמביא שם רש"י, ד"ה 'ה"ג ל"א': 'אמר לך רבא שאני התם דכתיב עד בא השמש' וכו'; וכן הוא גם בפירושו המיוחד לרבנו גרשם: 'ל"א כיון דכתיב עד בא השמש' וכו'. נוסף בכ"י פ בשולי הגליון: 'ליש' אחר' שאני משכון דכתי' ביה עד בא השמש' וכו'. ואילו בכ"י ו, ישנו בתוך הנוסח גופו: 'ל"א אמ' לך רבא שני משכון דכתי' ביה עד בא השמש' וכו', וחסר בכ"י א, ומ'עמו הרי באמת מספר כולם עשרים וארבעה.

³⁴ במבואו למסכת תמורה, עמ' 144.

³⁵ 'Saburaischer Zusatz'; ראה לעיל, הערה 7.

³⁶ מבחינה זו הרי כולן אפוא רק 'לישנא אחרינא' גרידא הן, שינויי־גירסא שהועתקו מנוסח אחר ונרשמו תחילה בגליון. אלא שאותו 'נוסח אחר', אביהן, היה במקרים רבים מאותה 'מהדורה אחרת' — 'לישנא אחרינא' במיטאפורה שלנו — של תמורה (וראה למעלה, הערה 31).

שבהם, היינו, אותן צורות שכבר מנו חכמים: 'להון', 'תרויהון', 'הכין', 'אהכין', 'הדין', 'הידין', 'מיתבעי'.³⁷

שני קטעים אלה יש בהם די והותר כדי לאשר בכול את תפיסתו של אפשטיין: כתובה בהם רק מהדורת 'לישנא אחרינא'; ובאמת, לא כל החילופין שבלשונה הגיעו אלינו, אף לא בהגהות ר' בצלאל אשכנזי בשטמ"ק. ומכיוון שיש בידינו קטעים מ'מהדורה אחרת' זו מראש מסכת תמורה (ב ע"א), מכאן, ודף כה סוף ע"א מכאן, ודאי היתה זו קיימת אף לכל מסכת תמורה, בכל המשכה. אולי נזכה ויתגלו לנו עוד קטעים מ'לישנא אחרינא' זה, אך לפי שעה אין נראה כל סיכוי שנוכל לשחזר אותו בשלמותו בהוצאה ביקורתית.³⁸ למרות כל המגבלות הללו חשובה לנו עד לאחד הכרתו של נוסח 'מהדורה אחרת' זו של תמורה מתוך כל אזכוריו הקרובים והרחוקים. ובמיוחד חשובה השוואתו עם עיקר-תמורה שלנו, מערכה מול מערכה, שכן, גם במצבו הנוכחי, יש בהשוואה זו ללמדנו הרבה על טיבו וניבו, ובוודאי גם על גילו של 'לישנא אחרינא' זה לעצמו. ולמעלה מזה: בכוחה של הקבלה כזו להחכימנו כלשהו — כך דומה — אף בעניין עריכת המסכת, מקורותיה והתהוותה.

'לישנא אחרינא' זה מפליג הרבה בחילופיו מ'עיקר-תמורה' שלנו, הרבה יותר, למשל, מחילופיו של מ'עין 'לישנא אחרינא' של מסכת פסחים. ואפשטיין, שידע אף הוא על לישנא אחרינא בתמורה 'ששונה בתוכן ועניין', האפיל עם זאת על אופיים של חילופיו המפליגים, בהדגישו יתר על המידה את מה ששונה רק בלשון ובסגנון.

אציע כאן כמה נתונים לסוגיה, כדי שיצטרף משקלן, אחד קל ואחד כבד, ויכריע אולי במקצת את הכף כנגד שיקוליו של אפשטיין, שביקש לאחר את סידורה³⁹ של אותה

³⁷ חבל שקטע מדינה נפסק שלוש או ארבע שורות קודם לאותו מקום שבו תיקן רבנו תם, שלא תהא 'תיובתא דר' יוחנן' — תיובתא, ומחק את תיבת 'תיובתא' האחרונה: 'זכתב בתשובה אחת *שגם* בספרים שנכתבו קודם שנת תשפ"ח (1028) לא גרסינן: תיובתא' (תוספות ר' אלחנן לע"ז כד ע"ב). את משמעותו של תאריך זה, שמשמש כאן ממש בבחינת יום מתחיל תקופה, איני יודע לפתור (אלא בהשערות). על כל פנים ראוי להזכיר, שבבית-מדרשו של ר"י ושל ר' אלחנן ידעו אף את נוסח מסכת תמורה שבתוך 'סדר קדשים שכתב רבינו גרשום מאור הגולה' (תוספות ר"י מבירנא לע"ז מז ע"א, הוצאת בלוי, ניר-יורק תשכ"ט, עמ' קצה; וראה להלן נספח א, הערה 108, וראה תוספות מנחות עג ע"ב, ד"ה 'אי ר' יוסי', לתמורה ב ע"ב, ואילך או לובחים מה ע"א). וכדאי להוסיף אף ציון זה על החומר החשוב שאספו א' עפשטיין (A. Epstein, 'Der Gerschom Meor ha-Gola zugeschriebene Talmud-commentar', ספר היוכל לשטיינשניידר, החלק הלוועז, לייפציג 1896, עמ' 131, הערות 2-1) וא' אפטוביצר (מבוא ראבי"ה, ירושלים תרצ"ח, פרק ח, עמ' 332 ואילך, הערות 9-10).

³⁸ [אאמור"ר ז"ל הכין מהדורה ביקורתית של מסכת תמורה על-פי כל כתבי היד הנ"ל, שתפורסם א"ה.]
³⁹ [אאמור"ר ז"ל הכין מהדורה ביקורתית של מסכת תמורה על-פי כל כתבי היד הנ"ל, שתפורסם א"ה.]
³⁹ [אאמור"ר ז"ל הכין מהדורה ביקורתית של מסכת תמורה על-פי כל כתבי היד הנ"ל, שתפורסם א"ה.]
הדגשתי 'סידורה', שכן, לדעתי, עלינו להבחין בין עיקר סידורה (בצורתו הסופית!) התוכני-ענייני של המסכת, לבין עריכתה הלשונית לשם הפצתה כגוף ספרותי מוגמר. ואפילו נראה לאחר את הלשון, עדיין לא נהא רשאים בשל כך לאחר גם את הסידור. ועדיין לא אמרתי כאן ולא כלום על בעיית הלשון מצד קביעת זמנו, ועוד חזון למועד.

'מהדורה אחרת' ('לישאנא אחרינא') של מסכת תמורה עד לימיהם של 'הגאונים הראשונים או הסבוראים', ולהפקיעו, על כל פנים, מכלל סידור אמוראי גינואיני — 'לא... מן התלמוד עצמו'⁴⁰ — ולהפוך אותו ללשונם של גרסנים, 'לישאנא דבי תרביצא' בלבד.⁴¹

ראשית: בתמורה מצויים בין שני הלשונות שינויים בדיבורי ההצעה, כגון: 'אמר מר' לעומת 'גופה';⁴² 'קשיא' כנגד 'תויבתא';⁴³ וכדומה.

שנית: 'עיקר-תמורה' ו'לישאנא אחרינא' נראין כמשתמשים בקבצי ברייתות שונים. כגון (כו ע"א): 'תנו רבנן האומר בהמה זו חציה תמורת עולה וחציה תמורת שלמים — כולה תקרב עולה, דברי ר' מאיר' וכו'; כך עיקר-תמורה.⁴⁴ ואילו בלישאנא אחרינא:⁴⁵ 'והתניא' ('בניחותא סיועא'): הרי זו תמורת עולה תמורת שלמים — הרי זו תמורת עולה, דברי ר' מאיר' וכו'. והנה, 'והתניא' זו שב'לישאנא אחרינא' היא תוספתא תמורה פ"ג, ממש מלה במלה.⁴⁶ 'לישאנא אחרינא' השתמש אפוא בתוספתא ממש!

⁴⁰ מבואו שם, עמ' 143.

⁴¹ שם, עמ' 137. ולא נבוא כאן על מהר"ן אפשטיין בטענה, שדבריו בזה נראים כסותרים את מה שהעלה לעניין מסכת נדרים (מבואות לספרות האמוראים, עמ' 69–71).

⁴² תמורה ג ע"א, 'גופה', קטע-גניזה קיימבריג.

⁴³ שם, ז ע"ב.

⁴⁴ כ"י ו12מפ, וכן דפוס ראשון (ודפוסים חדשים).

⁴⁵ שטמ"ק שם, אות ג: 'ל"א'; פירוש המיוחס לר"ג: 'ל"א'; רש"י: 'לשון ירושלמי' ('והתניא' [!] בניחותא). 'ופירוש המיוחס לר"ג מעיר: 'הילוכה [והוגה: 'פירושה' ?; של 'תנו רבנן' (עיקר תמורה)] כבריתא דלעיל [= 'והתניא', 'ל"א'; עיין שם]. וראה זבחים ל ע"א, תוספות, ד"ה 'לחצות' (ורש"י פסחים סג ע"א, ד"ה 'עדיין', ותוספות שם, ד"ה 'לימא').

⁴⁶ אגב, היא מוכיחה על הגהת-פירושו של מהר"ש ליברמן, תוספת ראשונים, ירושלים תרצ"ח, חלק ב, עמ' 287 ('מה שקריתי ... וחזרתי וקריתי' = 'משקריתי ... חזרתי וקריתי', שטמ"ק שם).

שלישית: פעמים מוחלף אף סידורה הפנימי של השמועה. כגון:

(1) יז ע"א וע"ב.

כ"י או¹פ², וכן דפוס ראשון
(ואילך)⁴⁷

כ"י מ; פירוש המיוחס לר"ג; שטמ"ק יז
ע"א אות כח, יז ע"ב אות א; רש"י
(יז ע"ב) ד"ה 'ה'ג' (!)⁴⁷

I. תנן [תמורה פ"ו סוף מ"ה]:

כל הקדשים שנעשו טריפה אין
פורדין אותן... —

טעמא 'שנעשו', הא היו מעיקרא
פורדין אותן! ?

דילמא האי תנא סבר: כל היכא דלא

*חזיא⁴⁸ לגופא לא נחתא לה

קדושת הגוף!

I. מתיבי:⁵⁴

ר' אלעזר⁵⁵ א': הכלאים... וטרפה

...לא קדושין ולא מקדישין;

וא' שמואל: ...ותניא: א"ר:⁵¹...

אי אתה⁵⁶ מוצא אלא במקדיש בהמה

ואחר כך נטרפה —

הא⁵⁷ היתה טרפה מעיקרא לא נחתא לה

קדושת הגוף! ?

א' לך שמואל: קסבר ר' אלעזר:⁵⁵

כל היכא דלא חזיא להקרבה⁵⁸ לא

נחתא לה קדושת הגוף!⁵⁹

II. ת"ש (מתיבי ו,!) [משנתנו כאן

פ"ב סוף מ"ג, עם סוגיין⁴⁹ שעליה]:

ר' אליעזר⁵⁰ א': הכלאים ...

וטרפה... לא קדישין ולא מקדישין;

וא' שמואל: ...ותניא: א' *רבי:⁵¹

... אי אתה מוצא אלא במקדיש בהמה

ואחר כך נטרפה —

הא היתה טרפה מעיקרא לא נחתא לה

קדושת הגוף! ?

א' לך שמואל: <דילמא⁵² האי תנא

נמי⁵³ סבר: כל היכא דלא חזיא לגופה

לא נחתא לה קדושת הגוף!

II. תנן: כל הקדשים שנעשו טריפה⁶⁰

אין פורדין אותן... —

טעמא 'שנעשו',⁶¹ הא 'היר' מעיקרא

פורדין אותן! ?

תני: ⁶² 'היר'!

ואיכעית תימא: לעולם 'נעשו',⁶²

ומני⁶³ ר' אלעזר היא, דאמר:

כל היכא דלא חזי להקרבה לא נחתא

לה קדושת הגוף!⁶³

⁴⁷ את 'לשון ראשון' אציע, בעיקר, על-פי כ"י פ; את 'לשון שני' — בעיקר, על-פי כ"י מ (שהוא העד היחיד שמציע לשון זה ברציפות, ולא דווקא במקוריותו הנאמנה ביותר, ראה להלן, הערה 55). אם סטייתי — הערת. קיצורים היתרתי.

⁴⁸ הגהה שלי. בכ"י פ: חזו, וכן בכ"י ו², או¹: חזי, וכן דפוס ראשון (ואילך). אבל מכיוון שבהמשך משמשים לה כינויים של גוף שלישי נקבה יחידה, תיקנתי אף את זו כך.

⁴⁹ היינו, תחילת סוגייתנו (יז ע"א), שעל הפסקה: 'ר' אליעזר אומר הכלאים והטרפה כו'. והשווה למעלה יא ע"א (ומקצתה אף בכורות מב ע"א).

⁵⁰ 'ר' אלעזר' — תמורה פ"ב סוף מ"ה, הוצאת לו; כ"י פארמה; פירוש המשנה לרמב"ם, כ"י ששון, וכן הוא גם בדברי רמב"ם עצמו שם (מהדורת קאפח, שכ"ג); דפוס נאפולי (ועל-פיו בספרי משניות שלנו). וכן גם במשנה שבבבלי תמורה, כ"י ו²; תוספתא תמורה פ"א סוף ה (מהדורת צוקרמנדל, ירושלים תרצ"ח, עמ' 552, שורה 1), דפוס ראשון. והשווה (על-פי יכמות פג ע"ב: 'אמ' רב שיוכי אמ' רב חסדא: ... ומנלן דלא קדיש, דתנו רבנן [תוספתא זבחים פ"ו ו] ... אמ' רב נחמן בר יצחק: אף אנן נמי תנינא [תמורה פ"ב סוף מ"ה]! והשווה בבלי שבת קלו ע"ב) תורת-כהנים, נדבה, פרשה ו: זה (ח:ב), כ"י ואטיקאן 31: 'ר' אלעזר' (דפוס-

סדר זה ו'לשון' זה של 'הלשון השני' (צד שמאל) הוא נוסחו הבלעדי של הפירוש המיוחס לר"ג, ובוודאי 'לשון אחר' הוא; ראה במיוחד בסופו: 'תני: היו! ואיבעית אימא' וכו'. ומכיוון שיש והפירוש המיוחס לר"ג מציע כ'עיקר-תמורה' שלו (!) דווקא את 'המהדורה האחרת' (= 'לישנא אחרינא' שלנו), רגליים לדבר ש'לשון שני' זה באמת

(3) בסוגיה שלנו — רק בלשון השני (ראה צד שמאל !): [I] קסבר ר' אליע'... [II] הא מני ר' אליעזר היא, מ' = רש"י (ז' ע"ב), ד"ה 'ה"ג'! אבל בפירוש המיוחס לר"ג: [I] קסבר האי תנא ר' אלעזר; ושטמ"ק, אות ל: [II] ומני ר' אלעזר היא!

בהבאה למעלן יא, בכל (!) עדי-הנוסח, או₁מפ, וכן דפוס ראשון ואילך: ר' אלעזר; וראה גם להלן, הערה 55.

51 כך מ! אמנם או₁פ, כאן: 'א' ר' מאיר, וכן דפוס ראשון (ואילך) כאן: 'א"ר מאיר'!! אבל למעלן יז ע"א, בגופה של שמועה זו, דפוס ראשון (ואילך), אמנם גם שם: 'אמר ר' מאיר'!! אבל בכל (!) כתבי-היד רק: 'א"ר' (=א' רבי) ואילו למעלן יא ע"א — דפוס ראשון (ואילך) שוב: 'א"ר'מ (!) מאחר' וכו' (ועיי' רש"י שם, ד"ה 'ואין מקדשינ', ושטמ"ק שם, אות כו) — בכ"י או₁מ, כהוגן: 'א"ר'! אבל בכ"י פ' שם: 'א"ר מאיר [ומעל ליו"ד של 'מאיר' תלה הסופר ח"ת] שאין קדושים' וכו' — זה אפוא מקור השיבוש! 'מאחר' נשתבש להיות 'מאיר' (ותוקן בתליית ח"ת על גבי יו"ד!), עד שלבסוף נתקיימו שניהם, 'מאיר' עם 'מאחר', ונעשה: 'א"ר מאיר: מאחר' ('מאחר' < 'וכי מאחר') וכו'!! שיבוש זה שבז' ע"א (בשנייה!) הוא, כמוכן, חשוב עד מאוד מצד הרצוניה. הוא משייך את כ"י או₁מ, (וכן דפוס ראשון?) למשפחה ברורה אחת.

52 כך או₁מ, וכן דפוס ראשון (ואילך). חסר ב"פ.

53 כך או₁פ, וכן דפוס ראשון (ואילך). חסר ב"ו, 'נמי' זה הוא בוודאי מסימני ההיכר של סדר זה!

54 כ"י מ = 'ה"ג: מיתבי' וכו' שלרש"י ז' ע"ב. שטמ"ק ז' ע"א, אות כח: 'בכאן צריך להיות: ת"ש (!) ר"א כו' הנדפס לקמן בסמוך' וכו' — וכבר אין אתה יודע אם יש כאן אף משום עדות על 'ת"ש' שהיה לפניו גם בלשון זה.

55 ראה הערה 50. הצעת ר' אלעזר ב'לשון שני' זה (א) על-פי ר' אלעזר או' שבפסקה יז ע"א בכ"י מ; וכן בכ"י מ שם: 'א' רבא: מאי טע' דר' אלעזר'. ואף-על-פי שדווקא בסוגיה שלנו יש בכ"י מ (ודווקא על-פי 'לשון שני' !): [I] מתיבי: ר' אליעזר או'... קסבר ר' אליעזר... [II]... הא מני ר' אליעזר היא' — אין בכך משום הכרע. שכן נוסח זה, כנראה, רק על-פי 'ה"ג' של רש"י! אבל במקום שכי' מ מסיח לפי תומו, בלשונו המקורי 'שלו' (= של אבותיו), הוא מציע: ר' אלעזר'. (ב) ר' אלעזר' מקי'ם גם בפירוש המיוחס לר"ג, וגם בשטמ"ק ז' ע"א, אות ל (ראה הערה 50). הללו, במקום שהם פותחים פיהם, הם כאן העדים הנאמנים ביותר — ולא דווקא תלויים זה בזה (עיי' שם בפרטי נוסחותיהם, ששטמ"ק אינה מעתיקה לשון זה מתוך הפירוש המיוחס לר"ג!) — ל'לשון שני' זה ולנוסחותיו. 'ה"ג' של רש"י (וכ"י מ אחריו) מערב כבר את 'לשון ראשון' בתוך 'לשון שני', כפי שניכר בעיקר בסיומו (ראה להלן, הערה 62).

56 בכ"י מ: 'אמרתה'!!

57 בכ"י מ: 'טעמ'מ: מ' 'טעמ' משום דהקדישה ואח"כ נטרפה' הא' וכו' שבפירוש המיוחס לר"ג (וכן הוא גם בכ"י או₁!).

58 'להקרב' — כך בפירוש המיוחס לר"ג, שטמ"ק ז' ע"א, אות ל (אמנם לסיומו של II !): מ: 'לגופיה'.

59 כך מ. 'לא קדיש (!) קדושת הגוף', שבפירוש המיוחס לר"ג, חשוד כפאראפראזה.

60 13: 'טריפות'.

61 הגהה שלי: מ: 'דנעשר'.

62 פירוש המיוחס לר"ג; שטמ"ק ז' ע"א, אות ל: 'בקצת ס"י נ"א' וכו'! חסר בכ"י מ, שמציע כאן רק כלשון 'אב"א': 'הא מני ר' אלעזר היא, דסבר: כל היכא דלא חזי לגופיה לא נתתא לה קדושת הגוף' — שוב כמו 'ה"ג' של רש"י (ראה למעלן, הערה 55)!

63 בעיקר כלשון שטמ"ק ז' ע"א, אות ל (שם: 'לקדושת הגוף' קרי: 'לה קדושת הגוף'). בפירוש המיוחס לר"ג: 'האי תנא סבר כל היכא וכו'.' לכ"י מ ראה הערה 62.

'לישנא אחרינא' הוא. ושמא יסייע לכך אף מה שמודיע בעל שטמ"ק (יז ע"א אות ל') לגבי לשון 'תני הוי' וכו': 'בקצת ס"י [= ספרים ישנים] נ"א [= נוסח אחר]'. היינו, שהיה כתוב, כנראה, על גליונותיהם של 'קצת ס"י' בציון: 'נ"א'. או למשל:

(2) כה ע"א וע"ב: 64

- I. א"ר יוחנן: הפריש חטאת מעוברת וילדה — רצה בה מתכפר, רצה בולדה מתכפר. מאי טעמא, קסבר ר' יוחנן: אם שיירו משויר, עובר לאו ירך אמו הוא.
- II. מתיב ר' אלעזר [תמורה פ"ה מ"ג]: היא שלמים ולדה עולה — הרי זה וולד שלמים 65 ... ?! א' רב טבלא: בר מינה דההיא, דהא א' רב לתנא: <תני> 66 הרי זו שלמים 67!

כ"י ו'מפ, וכן דפוס ויניציאה (ואילך):

שטמ"ק כה ע"ב אות טו:
 III. מתקיף לה רבא: 74 ממאי דטעמא דר' יוחנן: אם שיירו משויר, דילמא הינו טעמא דר' יוחנן: ד'אדם מתכפר בשבת הקדש'?!
 א"ל רב המנונא: ר' אלעזר תלמידיה דר' יוחנן, ויתיב קמיה דר' יוחנן, ולא אהדר ליה האי שינויא; ואת אמרת: טע' דר' יוחנן: משום דאדם מתכפר בשבת הקדש?!
 ואיבעית אימא: מתניתין כשהפריש בהמה ולבסוף נתעברה; וכי קאמר ר' יוחנן, שהפריש בהמה מעוברת ...!
 ואיבעית אימא: אפילו תימא מתני' כשהפריש בהמה מעוברת — תנא דמתניתין סבר: ולדי קדשים במעי אימנן הן קדושים ...; ור' יוחנן סבר: ולדי קדשים בהוייתן הן קדושים ...!

IV. איתיביה: האו' לשפחתו: הרי את בת חורין, ולדך עבד ...
 אלמא לר' יוסי הגלילי אם שיירו אינו משויר?!
 א' לך ר' יוחנן: בעלמא קא סבר ר' יוסי הגלילי: אם שיירו משויר, והכא קרא אשכח ודרש: ...!

III. מיתיבי: האו' לשפחתו: הרי את שפחה, ולדך בן חורין ...,
 אם אמרת בשלמא: אם שיירו אינו משויר ..., אלא אי אמרת: אם שיירו משויר ...?!
 לאו שמע מינה: אם שיירו אינו משויר, ותיובתא דר' יוחנן?
 תיובתא?! 68

[אמ' 69 לך ר' יוחנן:
 הא מני ר' 70 היא ואנא
 דאמרי כרבנן; דתניא: 69]

IV. לימא 'אם שיירו משוייר' תנאי היא,

דתניא:

הא' לשפחתו: הרי את בת חורין⁷¹
ולדך עבד — ולדה כמוה, דברי ר'
יוסי הגלילי;

וחכמים או': דבריו קיימין...

מאי⁷² לאו תנאי היא ...

א' לך ר' יוחנן: דכולי עלמ': אם
שיירו משוייר, והכא הינו טעמא:

דא' קרא: ...⁷²

[ואפילו⁷³ ר' יוסי הגלילי

לא קאמ' אלא משום דאמ'

קרא: ... אבל בעלמ' סביר'

ליה כוותי'⁷³]

V. מיתיבי:

הא' לשפחתו: הרי את שפחה,
ולדך בן חורין — ...
תיובתא דר' יוחנן, תיובתא?!

VI. נימא כתנאי:

תני חדא: השוחט את החטאת ומצא בה
בן ארבעה חי ..., ותניא אידך: ...
מאי לאו ...
לא, הני תנאי בהא פליגי: ...
ואיבעית אימא: ...

V. אלא לימא ודאי כי הני תנאי,

דתניא:

השוחט את החטאת ומצא בה בן
ארבעה חי — תניא חדא: ..., ותניא
אידך: ...

מאי לאו תנאי: ⁷⁴ דתנא קמא סבר:

אם שיירו אינו משוייר, ומר סבר:

אם שיירו משוייר?⁷⁴

א' לך ר' יוחנן: דכולי עלמא: אם

שיירו משוייר, והני תנאי בהא

קמפליגי: ...!

ואיבעית אימא: לא קשיא: כאן ... כאן ...!

VI. מתקיף לה רבא: ⁷⁵ ממאי דטעמא דר' יוחנן: 'אם שיירו משוייר'; דילמא הינו טעמא דר' יוחנן:
דאדם מתכפר בשבח הקדש?

א"ל רב המנונא: ר' אלעזר תלמידיה דר' יוחנן, ויתיב⁷⁶ קמיה דר' יוחנן, ולא אהדר ליה האי
שינוי⁷⁷; ואת אמרת: טעמא דר' יוחנן: משום דאדם מתכפר בשבח הקדש?!

⁶⁴ את הנוסח המקובל ('המשותף', וכן צד ימין) אציע שוב, בעיקר לפי כ"פ (אם סטיתי) — הערתי בדרך-כלל, אם לא במקום שיבוש גלוי, וכך אנהג גם להלן, בלא לציין שוב. אלא שכאן קיצרתי הרבה, כדי שלא להאריך יותר מדי. ולא הוצע כאן אלא השלד בלבד (עם חילופי-נוסח עיקריים). לצורך דיונו זה יספיק להשלים מתוך הנוסח שבדפוס וילנא (ראם). את ה'לשון האחר' (צד שמאל) לא יכולתי להציע אלא על-פי שטמ"ק בלבד (מכל מקום, פה ושם השלמתי מעט מן הכטוח — על-פי כ"פ — כדי לשמור על המסגרת). אף כאן קיטעתי הרבה מלשון זה — אף-על-פי שהוא משונה! — בסומכי על המעיין בגוף הנוסח שבשטמ"ק, שם.

⁶⁵ וּמַפּ, וכן דפוס ראשון (ואילך). בכ"י ו: 'הרי זו וולדה שלמים! נוסח זה — וּוּלְדָה! — ודאי משובש כאן, בתוך 'תשובתו' ('מתיב') של ר' אלעזר (ואף בו צ"ל, כבשאר כתבי-היד: 'הרי זו וולד')! 'שלמים' [וכן הוא בכ"י ו: במשנתנו]!). אבל זהו בוודאי מנוסח משנתו של נוסח זה (אף שכאמור, לא מנוסח משנתנו שבכ"י ו: עצמו!). וכך הוא בנוסח משנתנו בחוספות שם, ד"ה 'היא! ומעין זה גם בסופה של משנתנו (ר' יוסי), לפי נוסח דפוס ראשון (ואילך): 'הרי זו ולדה = וּוּלְדָה! [שלמים'. ועיין להלן, הערה 83. לצערי, לא אוכל להביא כאן את חילופי-הנוסח של משנתנו זו (מספרי המשניות ומן המשנה שבבבלי כאן).

אבל ארשום, לפחות, את חילופי-הנוסח של הבאתה — וגם של הגהתה — בתוך שמועה קצרה זו: 'מתבי ר' אלעזר' וכו' (ראה גם להלן, הערות 67, 82, 84).

בכ"י פ: 'זאי ס"ד אם שיירו משויר — הרי זו וולד שלמים' הרי זו ילד (!) שלמים בעי מיתנא! ?; 'הרי זו' וכו' השני ודאי שיבוש, וצ"ל (כבשאר כתבי-היד): 'הרי זו שלמים'.

בכ"י ו: 'הרי זו וולד שלמים, הרי זו שלמים' (יולד' שבראשונה משובש כלמעלן!).

בכ"י מ: 'הרי זה' וולד שלמים, הרי זה! [שלמים...] (ראה להלן, הערה 83).

ובדפוס ראשון (ואילך): 'הרי זה' וולד שלמים, הרי זה! [שלמים]...

66 וּמ, דפוס ראשון (ואילך). חסר ב-וּמ.

67 כל עדי-הנוסח וּמ, דפוס ראשון (ואילך); וראה גם הערה 86. (בכ"י מ נכתב כאן מלפניו, מחמת דיטוגרפיה: 'כבר מינה דההיא' הרי' וכו'! ומעין זה גם בכ"י ו: 'דההיא' הרי' וכו'!)

68 כ"י וּמ, דפוס ראשון (ואילך).

69 כ"י ו: וראה גם להלן, הערה 73.

70 כך (= רבי!) ועיין גיטין כג ע"ב; ועיין שם: 'חד אמר: הא מני רבי היא ... וחד אמר: מאי טעמא דרבי' (וכו' (וראה שם דקדוקי סופרים לגיטין, מהדורת פלדבלום). וכן הוא שם גם בכ"י פירקוביץ': '... חד אמר: הא מני רבי היא... וחד אמר: טעמ' דר' [!] דקסבר: עובר ירך אמו הוא, ונעשה' וכו'. ועיין תוספות ר' אלחנן לע"ז כד ע"ב, ד"ה ר"י' (כח ע"א מן הספר): '... דקאמר התם [גיטין כג ע"ב]: מאי טעמא דר'... ול"ג: מ"ט דר' [= דר' יוחנן] וכו' (עיין שם! ועיין תוספות ר"ש משנן לע"ז, מהדורת בלוי, ניריורק תשכ"ט, שם, ד"ה ר' יוחנן, ותוספות גיטין, שם, ד"ה 'מאי טעמא דרבי גרסי' (וכו').

ודווקא אותו 'לשון-פירוש' שבעיקר-תמורה' שלנו ('המשותף') כאן: 'אם אמרת בשלמ' אם שיירו אינו משויר עובר ירך אמו הוא משום הכי זכתה לו, דהוי כמשחרר חצי עבדו, ומני רבי היא' וכו' (רבי) בכלל כתבי-היד! רק דפוס ראשון (ואילך): 'ר' מאיר, ומשובש) — דווקא הוא משתמש כבר בשמועת גיטין שם, עם שהוא סותם כאן מה שפירש שם רב שמואל בר יהודה בשם 'שני גדולי הדור ... ר' זירא ור' שמואל בר רב יצחק' (כך גם בכ"י פירקוביץ', שם). על שימוש זה — שימוש מאוחר ומשני למדי — מוכיח כאן אף: '... והתניא [בכל עדי-הנוסח!]: וראין הדברים' וכו' — על דברי ר' יוחנן עצמו גם בבבלי גיטין שם (ר' יוחנן תרתי אמ'! וראה דקדוקי סופרים לגיטין, מהדורת פלדבלום, לשורה 21–30 שם), וגם במקבילה שבירושלמי גיטין פ"ב ה"ו, מד ע"ג — קידושין פ"א ה"ג, ס ע"א (וראה מה שכתב ש' ליברמן, פרקים א, ירושלים תשכ"ז, עמ' 103–104, בפירוש 'גט *כנותי* = 'גט חבירו מיד רבו שלו').

א' לך ר' יוחנן: הא מני רבי היא' שבנוסח כ"י ו, (ראה גם להלן, הערה 72), אינו אפוא דווקא כדברי ר' אלחנן בתוספות לע"ז כד ע"ב שם: 'והא דגרס: ... תיובתא דר' יוחנן תיובתא, או"ר: דלאו תיובתא גמורה היא, דהא מצי סביר כתנאי דמייית בתר הכי', היינו, רק 'מצי סביר כתנאי', אלא דווקא 'כתנאי דמייית בתר הכי' = הא מני ר' יוסי הגלילי (!) היא וכו' (והשווה תוספות ב"ק מז ע"א, ד"ה 'מאי טעמא גופה היא', שאליו ציין ר' עקיבא איגר בגליון הש"ס בתמורה כאן; וראה: יד מלאכי, ליוורנו תקכ"ז, ערך 'לימא', סימן תה; והשווה שטמ"ק, כה ע"ב, אות ה). אבל 'רבינו יעקב מחק [!] מספרו שם תיובתא, וכתב בתשובה אחת שם [צ"ל: 'שגם'] בספרים שנכתבו קודם תשפ"ח ל"ג: תיובתא, אמנם בספר' — ואלמלא נקטע ופסק כאן הדיבר בתוספות ר' אלחנן, כבר היינו יודעים, כנראה, אם נוסח כ"י ו, הוא-הוא שנכתב 'אמנם בספר', או לא; על כל פנים, נוסח כ"י ו, תואם לגמרי את מחיקתו של רבנו תם, ועם 'הספרים שנכתבו קודם תשפ"ח, [ש]ל"ג: תיובתא' (וראה למעלן, הערה 37).

71 כך כ"י פ: ו: בת חורתי, מ, דפוס ראשון: בת חורין, ו: בן חורין.

72 כ"י וּמ, וכן דפוס ראשון (ואילך); השווה הערה 68!

73 כ"י ו: השווה הערה 69. 'כוות' (קרי: כות [כך הצורה הארמית-בבליית!]) = כמותי (ר' יוחנן הוא המדבר; א' לך ר' יוחנן' וכו' נמשך עד כאן!).

74 כך כ"י וּמ, דפוס ראשון (ואילך); ודווקא כלשון ראשון שבפירוש המיוחס לר"ג, וכ"ש ספרים דגרסי איפכא' שבתוספות כה ע"ב, ד"ה 'דתנא', ושלא (!) כפירוש רש"י שם, ד"ה 'מאי לאו' וד"ה 'ותנא בתרא': 'דת"ק ... קסבר: אם שיירו משויר ..., ותנא בתרא ... סבר: אם שיירו אינו משויר'. והיינו 'וא"ד איפכא' שבפירוש המיוחס לר"ג; ולשון ראשון בתוספות שם, ד"ה 'דתנא', שהכריעו: 'אלא ודאי גירסת רש"י עיקר'!

לא אגע כאן כלל בגופי ההלכות שבסוגיה חמורה זו, שכולה צריכה עיון ודין וליבון לכל פרטיה.⁷⁸ אבל חייב אני להעיר, במנת שלא אטעה, שבכל עדי-הנוסח שישנם בידינו משמעות זו (ו₁מ₂מפ), בכולן (!), לפי שעה, הסדר כמו בדפוסים (ד"ו ואילך). וכך הוא גם

(ויש לתקן למעלן שם: ואפילו הכי אינו יכול לשנות [דפוס ראשון!] *בעולה*). וראה גם שטמ"ק שם, אות יג.

ובכ"י ו₁: 'מר סבר. שיירו משוי'; ומר סבר: אם שיירו משוייר; סופו ודאי משובש, וצ"ל: <<אינו>> משוייר! וניתן להתפרש לכל צד! ונראה, שהוא המקורי כאן. ומשתקף עדיין גם בעדינוסח ו₂מפ ובדפוס ראשון, שבכולן 'דתנא קמא סבר ומר סבר' וכו' (ולא: 'יתנא בתרא סבר', שגם בפירוש המיוחס לר"ג וגם בפירוש רש"י!) וכבר נראה, שאין כאן חילופי-לשון כלל, רק חילופי-פירוש, אם גם מעמיקים. ולגופו של עניין, עיין היטב גם פירוש המיוחס לר"ג, כה ע"א, ד"ה מ"ט קסבר אם שיירו לולד משוייר ... ולא חשוב כולד חטאת דימות, אלא שכיון דהוי מעוברת קודם הקדישה' וכו', ופירש"י שם (על משנתנו), ד"ה 'אבל אם היה שלמים ... והכא לא שייר למימר' וכו', וכן שם, ד"ה רצה בולדה מתכפר'; ועיין רש"י כ"ד ע"ב, ד"ה 'לבהמה דהקדש', ועיין תוספות כה ע"א, סוף ד"ה 'היא' (ועיין רמב"ם, פירוש המשנה לתמורה פ"ה, מ"א ומה', כ"י ששון, במהדורה קמא [מהדורת קאפח, עמ' של, הערות 4, 6, 9]: 'לבדק הבית' [והשווה למעלן, י ע"ב: '... בקדושת דמים!'] ובמהדורה בתרא שם, הלכות תמורה, פ"ד י"ג [והשווה שם ג' (!)] ועיין דברי ר"י, שטמ"ק, כה ע"א, אות ו. ואין כאן מקום להאריך.

⁷⁵ כ"י ו₂מפ, וכן דפוס ראשון (ואילך). ו₁: 'רב פפא' (והשווה שבת כז ע"א ושם נסמן; ותוספות שם ע"ב, ד"ה 'רב פפא' ושם נסמן; וראה: יד מלאכי, רמז תרסג [ליוורנו תקכ"ז, קנט ע"א]. וראה: באכר (לעיל, הערה 21), עמ' 536 [רבא ואיתימא רב פפא]]. והשווה מנחות פא ע"א, רב כהנא לרב אשי (ועומד!).

⁷⁶ מפ, וכן דפוס ראשון (ואילך). ו₁: דתיב, ו₂: יתיב. ושם קרי: 'ואיתיב' (= ואתיב, ואותיב) קמיה דר' יוחנן? ועיין רש"י שם, ד"ה 'תלמידיה'.

⁷⁷ השווה כריתות כז ע"א (קטע גנייה אוקספורד, מהדורת שכטר, יב ע"ב): 'בעי ר' אלעזר [!]: אדם מתכפר בשבח הקדש, אי לא? אמ' ר' יוחנן: הרבה כמה שנים... מכלל דאמרה? אין, ועל הדא אמרה, דתנן: לולד תודה ... ושלח רב חנניא משמ' דר' יוחנן: ..., אלמא קסבר: אדם מתכפר בשבח הקדש' (= מנחות פ"ז סוף מ"ד, עס [קיצור] שמועת הבבלי שעליה, שם, עט ע"ב-פ ע"א). באמת, אפוא, לא 'על הדא: אמ' ר' יוחנן: הפריש חטאת מעוברת' וכו'! וציין תוספות תמורה כה ע"ב, ד"ה 'זאת'.

⁷⁸ הלשונות הללו הפוכים ממש מאלד שמוצעים 'להלך', בתוך שמועתנו (!), לעניין דחיית 'אלא לימא ודאי כי הני תנאי, דתניא: השוחט את החטאת ומצא בה כן ארבעה חי ..., מאי לאו תנאי <היא> — א' לך ר' יוחנן: דכולי עלמא: אם שיירו משוייר [מ <בהקדש ולבסוף נתעברה>], והני תנאי בהא קמיפלגי, דמר סבר: ולדי קדשים בהוייתן הן קדושים; ומר סבר: ולדי קדשים ממעי אימן הן קדושים. ואיבעית אימא: [מ <דכולי עלמא: אם שיירו משוייר, וכולי עלמא: ולדי קדשים בהוייתן הן קדושים>] ולא קשיא: כאן שהקדישה ולבסוף נתעברה; כאן שנתעברה ולבסוף הקדישה'.

וכך, בעיקר, גם למעלן, יא ע"א (ושם 'איבעית אימא' וכו' בניב המעין-מערבי של 'לישנא אחרינא'! ועיין שטמ"ק שם, אות יא [בסוף המסכת]). והרי כאן, בשולי 'כפולה' זו ('מתקף לה רבא'), גם סדר הלשונות הפוך, ואף שיטתם מוחלפת, וכגון זה הם דומים בתוך שמועה זו, ואף קשה להולמם. ללשון ראשון: 'מתני' [היא שלמים ולדה עולה — הרי זה ולד שלמים] כשהפריש בהמה ולבסוף נתעברה — היינו, שעל בהמה ריקנית הוא אמר: 'היא שלמים ולדה עולה', אם כך פשיטא, שהרי זה ולד שלמים!?! וכי מהיכן תחול קדושת-פיו על זה הוולד, שלא היה בעולם כלל בשעה שהפרישו? ואילו ללשון שני — הרי אינו כלל כר' יוחנן מכל צד. אין כאן כלל: 'דכולי עלמא: שיירו משוייר', אלא ר' יוחנן דווקא 'כתנאי', שאפילו תימא בהפריש בהמה מעוברת, רק על דעה מי שאומר: 'ולדי קדשים בהוייתן הן קדושים' — הואיל וכן, אם שיירו משוייר! אתמאה, זו 'שיטה' שלא שמענוה במקום אחר! (וראה החומר שציניתי בהערה 74) וכל העניין צריך תלמוד. ואין כאן מקום לזאריך.

בפירוש המיוחס לר"ג, ובפירוש רש"י, ואפילו קטע מודינה, שלפי רוב סימניו⁷⁹ הוא מן טופס של 'לישנא אחרינא', אף בו נשתייר כאן בסופו כדי להעיד, שעל כל פנים אין בו שום זכר מאותה 'כפולה' שבעל שטמ"ק שם מונה אותה בראש הסדר האחר: 'כל' [!]. הספרים שונים [צ"ל כנראה: 'ישנים'] שלכת"י גורסין זה ה"מתקין" = 'מתקין לה רבא ממאי'⁸⁰ כו' למעלה ג"כ [= גם כן!], מיד אחר "אמר ר"י הפריש וכו'".

וכדי להמחיש, אציע כאן את מה ששרד בסוף קטע מודינה מתחילת שמועה זו:

מתני': האומר: ולדה של זו עולה והיא שלמים — דבריו קיימין; היא וכו': אמ' ר' <<יוחנן>>⁸¹: הפריש חטאת מעוברת וילדה — רצה בה מתכפר, רצה בולדה מתכפר.

קסבר: אם שירור⁸² משויר, ועובר לאו ירך אמו הוא; וכמפריש שתי חטאות לאחריות דמי, דבאי זה שירצה מתכפר.

מתיב ר' אלעזר: היא שלמים {{מבעי ליה אמ' ליה}} ולדה עולה, הרי הולד שלמים⁸³ — ואם איתה⁸⁴ דאם שירו משויר, 'הרי זה שלמים'⁸⁵ מיבעי ליה! ^{86?} אמ' ליה רב טבלא: תנא תני קמיה דרב: הרי זה ולד שלמים, ואמ' ליה רב: תני: הרי זו שלמים!⁸⁷

מיתיבי: האומר לשפחתו: הרינ

⁷⁹ בהשוואת נוסחותיו של קטע מודינה עם המסורות השונות (כא ע"א וע"ב; כה ע"א) לא אוכל להאריך כאן. אבל יספיק לציין, שפעם אחת (כה ע"א) נשתייר בו: 'לאפוקי מן הדין [!] תנא' (= פירוש המיוחס לר"ג שם!), כתעודת-זהות של אותו ניב ארמי (מעין-מערבי) שמייחד את 'לישנא אחרינא' של תמורה. לעומת זאת, אמנם, מצויים אף בו צורות ארמיות-בבליות מובהקות, כגון (כה ע"א): 'תפשתיה' (ולא: תפסתינון, כפי שהיינו מצפים לו בניב זה, בדומה לארמית של הגאונים); וכן הצורה הארמית-בבלית הרגילה, ובסגנון הבבלי הרווח: 'מיבעי ליה' (ראה להלן, הערה 86), ולא: 'מיתבעי [!] ליה למיתנא' שבשטמ"ק שם.

⁸⁰ כך בסמוך, שטמ"ק שם.

⁸¹ נכתב מעל לשורה.

⁸² והוגה: שיי"ד <<י>>רו (י"ד נוסף מעל לשורה).

⁸³ 'מיבעי ליה אמ' ליה', שאינו אלא דילוג-דמיון (... היא שלמים {... הרי זה שלמים} מיבעי ליה...), נמחק על-ידי ניקוד; ועל גביו בכתיבת ידו של הסופר עצמו (!): 'ולדה עולה הרי', היינו: 'היא שלמים ולדה עולה, הרי הולד שלמים'! כאן, בתוך 'תשובתו' ('מתיב') של ר' אלעזר, נוסחה של הבאה זו דאי משובש, שכן. היא 'הרי הולד שלמים' היא 'הרי זה שלמים'! והשווה שיבוש כיוצא בו בהבאה שבספר יחסי תנאים ואמוראים, ערך 'טבלא', הוצאת מימון, ירושלים תשכ"ג, עמ' תפא: 'ואותיביה ר' אלעזר מהא: הרי זה שלמים' וכו'; וכיוצא בזה אף כ"י 2, למעלן, הערה 65. ברם, בלא שום ספק, מנוסח משנתנו של בעל-תלמוד זה היא זו! ונוסח חשוב הוא, ועל-פי הגהתו של רב: 'הרי זו-זה [!] הולד!' שלמים'. אמנם, איני יודע לו רע, לפי שעה, אבל השווה רמב"ם, הלכות מעשה הקרבנות, פט"ו א: 'הרי וולדה שלמים' (ולא כמו שהבין בזו בעל 'לחם-משנה', הלכות פסולי המוקדשין, פ"ד ה"ו!). והשווה רש"י, סוף ד"ה 'דאי' (ואי) ס"ד. וראה להלן, הערה 87.

⁸⁴ = פירוש המיוחס לר"ג; וספר יחסי תנאים ואמוראים, שם.

⁸⁵ = כ"י מ (למעלן, הערה 65).

⁸⁶ = 2, ו 1, פ, דפוס ראשון (ואילן): 'בעי מיתנא'; מ: 'איבעי ליה למיתני' (= רש"י, סוף ד"ה 'דאי' (ואי) ס"ד) — תוספות, ד"ה 'דאי'; שטמ"ק, כה ע"א, אות טז: 'מיתבעי ליה למיתנא'. וראה למעלן, הערה 79.

⁸⁷ נוסח זה (ודאי 'לשון אחר') הוא מעין הנוסח שבשטמ"ק שם, אות יז, שהיה גם לפני הפירוש המיוחס לר"ג. ומעין זה גם (מקוצר) בס' יחסי תנאים ואמוראים (לעיל, הערה 83). בשטמ"ק שם: 'דהא תני תנא קמיה

והיינו יודעים, לפחות, אם קטע מודינה סודר כלשון ראשון, אם כ'לשון אחר'.⁸⁸

דרב: הרי זו שלמים' וכו' — בוודאי משובש (והשווה כיצוא בו לעניין 'זאי ס"ו' וכו', למעלן, הערה 83). והגיה אפשטיין (מבוא לנוסח המשנה עמ' 208): 'הרי זו [וולד] שלמים'. אבל נתקשה בדקדוקה של 'זו': 'אבל "ולד" לשון זכר הוא, ואין מקום ל"ווי" (האומנם? בכ"י קריפמן: 'הרי זו — בהבמה — ולד שלמים! הרי זו וולד [=ולד!] שלמים', גם בראשה וגם בסופה), 'על כן נ"ל, שיש להגיה בגמרא: דהא תני תנא קמיה דרב: הרי זה וולד שלמים, ואין לו כל תלמוד' (הוולד <כל> שלמים, ולא הגיה רב אלא "זר" במקום "זה" ... ופירושו: זה וולד (בהמה) זה וולד (שלמים)'. שילח: "וולדה הרי זו" שלמים' עיין שם.

אבל אין להגיה במגרא, ובוודאי שלא כנגד כל עדי-הנוסח. 'יאמ' ליה רב: תני: הרי זו שלמים' שבקטע מודינא, מצטרף עם כל שאר עדי-הנוסח של הגהת רב: 'הרי זו שלמים' (למען, הערה 65) ועל-כן, אף-על-פי שהנוסח 'הרי זו וולך' (!] שלמים' – שנתנסח בהשפעת הגהתו של רב – יש לו על מה ליסמך במסורת הנוסח (תוספות שם, ד"ה 'הא [=היא]! שלמים וולדה הרי זו וולדה' (!] שלמים', דפוס ראשון, וכן במשנה שבבבלי, דפוס ראשון [וא' לך], סופה: 'הרי זו ולדה' (!] שלמים'; וראה אפשטיין שם, עמ' 209), עדיין מסופקת היא הצעתו היפה והחופיפה והמחוספסת של אפשטיין, כאילו רב עצמו הגיה: 'הרי זו וולך שלמים' ורק זהו תצת זה'.

באמת נפתח לנו פתח לראות הגהה קדומה שהפכה להיות לנוסח משנתנו, וכל כולה בעקבות תיקונו של ר' זה נוסח ההבאה שבתוך 'תשובתו' של ר' אלעזר בקטע מודינה: 'היא שלמים ולדה עולה' — הרי הולד שלמים' (ראה למעלה, הערה 83). 'הרי הולד שלמים' — במקום: 'הרי זה וולד שלמים', ולא מחק אלא זיין אחת בלבד. ואמנם זו, הגהה שבכתב היא; ולא עוד הגהה שעל-פה, כמו 'אמר ליה רב לתנא: תני: הרי זו שלמים'.

⁸⁸ הספק הזה מחייב, שנימוצ מלקביע כיוון, שמסורות 'הספרים שלנו' היא כ'עיקר-תמורה', וכנגדה זו של 'כל הספרים *ישנים* של כ"י' היא 'לישנא אחרינא', אף-על-פי שיש כמה סימנים לכך; כגון אותו 'לשון-פירוש' משולש (!) שמוצע בטש"מ, שם, על המדרש: 'משום שנאמר האשה וילדיה תהיה לאיניה' (בברייתא: 'הא' לשפחתו הרי את בת חורין' וכו'). אלא שדווקא זו אף דוגמה מאלפת, עד כמה הוכחות של סגנון גרידא (בניגוד לאלה של לשון !?) אינן חותכות לגמרי. שהרי קטע זה מן הלפנינו בשלוש מקבילות, ורק השלישית יש בה משום ודא של הצורה המוקדמת – הקצרה – של: שמעיה:

קידושיין סט ע"א :

מאי תלמודא.

הזפרים שלנו (פ) :

קו'א מאי תלמודא לרבנן?

שטמ"ק:

'שנאמר' למאן?

פשיטא: הכי איתא, דגט

לנפשה הוא דזכיא ;

ולולדה לא, דהא שיירה?!

ועוד: אינמי זכי ליה,

הא ליית לה יד ? !

ועוד : אדרבה,

קרא קשיא להו לרבנן ? !

אמר רבא: 'שנאמר'

לר' יוסי הגלילי !

אמר רבא: קרא לר'

יוסי הגלילי!

דיקתני: ולדה כמוה,

שנ': האשה וילדיה תה'

ל'אד' — בזמן שהאשה

לַאֲדֹנִיָּה, וּלְדָה לַאֲדֹנִיָּה,

איז האשה לאדניה,

איז וולדה לאדניה.

אמר רבא: אדר'

יוסי הגלילי!

אותה 'כפולה' שבנוסח 'כל הספרים *ישנים* של כת"י' (יחד עם שני לשונות 'ואיבעית אימא' הזרים שבשוליה) חשובה, אמנם, כדי להראות בעליל את מקורותיה השונים-המוחלפים ואת אופייה המורכב של שמועה זו. מכל מקום, עיקר החילוף בסידורה הוא אף כאן — כמו בדוגמה הראשונה (יז ע"א וע"ב) — דווקא בסדרן של שתי 'תשובות' בלבד:⁸⁹ 'האומר לשפחתו: הרי את שפחה, ולדך בן חורין וכו', עם 'תיובתא דר' יוחנן'; ו'האומר לשפחתו הרי את בת חורין, ולדך עבד' וכו', עם הדחייה: 'א' לך ר' יוחנן' וכו' שבצדה.

אבל כאן נוקב חילוף סדר זה הרבה יותר משעושה זה שבדוגמה הקודמת. שכן, כאן נראה, שרק על-פי סידורו של לשון ראשון ניתן להחליף את 'תיובתא דר' יוחנן תיובתא' בדחייתו (כ"י ו): 'א' לך ר' יוחנן: הא מני רבי היא, ואנא דאמרי כרבנן; דתניא: האומר לשפחתו הרי את בת חורין' וכו'. וכבר מסתבר אפוא, שדווקא בשינוי סדר זה תלוי, ביסודו, אותו חילוף שבמסורת ההלכה שיש כאן בין הנוסח 'תיובתא דר' יוחנן תיובתא' לבין 'ה]ספרים... של"ג: תיובתא'.⁹⁰

רביעית: יש אף חסיר ויתיר של סוגיית תלמוד אמוראי ממש — עם מאמר אמוראי בתוכו! — שאינו ידוע אלא מ'לישנא אחרינא' של תמורה כאן. ל"א ע"א: בלישנא אחרינא (שטמ"ק, אות כ') יש תלמוד על פסקת המשנה פ"ז מ"ב: 'ואין בהן [בקדשי בדק-הבית] הנייה לכהנים'; 'מכלל דקדשי מזבח יש בהן הנאה לכהנים! ? אמר רבינא: דאפילו שפוי ונבייה לא מתהניא כהנים מיניהו!' (ועיין גם פירוש ר"ג). כל זה חסר בעיקר-תמורה שלנו. אבל לפי תלמוד של 'לישנא אחרינא' זה יוצא, שהמשנה במעילה פ"ג מ"ט: 'המקדיש את החורש מועלין בכולו (היינו: אף בשפוי ונבייה!)'; הגזברין שלקחו את העצים מועלין בעצים, ואין מועלין לא בשפוי ולא בנבייה', פירושה: המקדיש את החורש — לבדק-הבית! ועל-כן מועלין בכולו, 'דאפילו בשפוי ונבייה לא מתהניא כהנים', כפירוש רבינא למשנת תמורה: 'אין בהן הנייה לכהנים'. ולעומת זאת, 'הגזברין שלקחו את העצים', היינו, גזרי עצים למערכה, 'קדשי מזבח', ועל-כן 'אין

מכל מקום, קשה לשער, שדווקא 'כל הספרים *ישנים* של כת"י' (כמה היו? ולהיכן הלכו כולם?) יציגו את סידורה של 'עיקר-תמורה' שלנו; ואילו 'הספרים שלנו' הושפעו אי-פעם, משום-מה (שמא בשביל לבטל את 'תיובתא דר' יוחנן?'), מסידורו של 'לישנא אחרינא'.

⁸⁹ עיין ריטב"א, ב"מ כא ע"ב, ד"ה 'אמר ר' יצחק' (שטמ"ק, שם); וכן חידושי ריטב"א לב"מ כא ע"א, ד"ה 'קב שומשמי' (וראה: ש' ליברמן, תלמודה של קיסרין, ירושלים תרצ"א, עמ' 23, הערה 1).

⁹⁰ אפשר שאף רמב"ם היה לפניו כנוסח כ"י ו', שדוחה את 'תיובתא דר' יוחנן', שהרי הוא פוסק כר' יוחנן, הלכות פסולי המוקדשין, פ"ד ה"ו, והלכות מעשה הקרבנות, פט"ו ה"א (ראה למעלה, הערה 83); ועיין גם הלכות תמורה, פ"ד ה"ג (וראה למעלה, הערה 74; וראה מה שכתב בעל 'לחם-משנה', הלכות פסולי המוקדשין, שם). אבל ודאי מה שהשיג ראב"ד (הלכות עבדים, פ"ז ה"ד) על 'שזה כמי שמשחרר חציה', לא תורץ בזה (ועיין בנושאי כליו של הרמב"ם, שם).

מועלין לא בשפוי ולא בנבייה, 'דקדשי מזבח יש בהן הנאה לכהנים'. ובאמת כך בפירוש ר"ג לתמורה ל"א ע"ב, וראב"ד בפירושו לתורת-כהנים, בחוקותי, פרשה ח, ד. אבל תלמוד רבינא שבלישנא אחרינא של תמורה נראה כסותר את תלמוד רב פפא שבמעילה יד ע"ב, שממנו משמע שגם 'הגזברין שלקחו — לבדק הבית לקחו' (ולא: למזבח!). וכמו שמקשיין שם: 'ואמאי מועלין? הכא נמי ליעביד בחול!?' (כמו ב'בונין בחול ואח"כ מקדישיין'; עיין שם). וכך פירש רש"י, שם, יד ע"א ופירוש ר"ג במעילה, שם, יד ע"ב, ועוד.

חמישית: יש ולשונותיה של תמורה חלוקין בטרמינולוגיה הלכתית: יא ע"א — עיקר-תמורה: 'זהני כשתי בהמות ניהור'. לישנא אחרינא: 'עובר לאו ירך אימור'.

שישית: יש שלשונותיה של תמורה חלוקים בהלכה ממש: פ"ב מ"ג: ר' יוסי ב"ר יהודה אומר: עשה שוגג כמזיד בתמורה, ולא עשה שוגג כמזיד במוקדשין'. ובפירושה — 'היכי דמי בשוגג כמזיד' (יז ע"א) — עסקו שם ארבעה חכמים: חזקיה, ר' יוחנן, ריש לקיש ורב ששת. ואמנם, אם נקרא שמועה זו בדפוסים החדשים, הרי היא מעורבת כל-כך בגירסותיה עד שאין לה פתרא כלל. ודברים בגו, שכן אתר היסטורי הוא זה. כאן, בשמועה זו, נחלקו רבינו ברוך ורבינו שמשון בשלהי המאה ה"ב. רבינו ברוך תפס: 'עשה שוגג כמזיד בתמורה' — לעניין מלקות! ואחת מיוחדת היא תמורה, שאפילו השוגג בלא ימיר לוקה. אבל 'ורבינו שמשון משנן חלק עליו, דהא אמרינן: אין מלקות בשוגג' (תוס', ב ע"א, ד"ה 'הא'); 'ורבינו ברוך ורבינו שמשון שאנן איפליגו בה הרבה אם יש מלקות בתמורה, ומצאו בה ספרים חלוקים הכא' (יז ע"א, תוס' ד"ה 'גבי'). ועד היום חלוקים הם הספרים: בכ"י מדברי כל הארבעה — חזקיה, ר' יוחנן, ריש לקיש ורב ששת: 'גבי תמורה לקי, גבי קדשים לא לקי', וכרבינו ברוך: 'גבי תמורה לקי' — ויש מלקות בשוגג בתמורה! ואילו בכ"י ואטיקאן 120, בכל השורה המרובעת: 'גבי תמורה קדיש, גבי קדשים לא קדיש', וכרבינו שמשון: 'גבי תמורה קדיש' — אבל מלקות אין בה! ואל נעלה על דעתנו שזה רק חילוף-נוסח מאוחר, תיקון נוסח מדעת רבינו שמשון או רבינו ברוך. שכן יש בידינו כ"י פהצתיק, שנכתב בשנת 1176 — אפשר עוד קודם שנחלקו בה רבינו ברוך ורבינו שמשון (רבינו שמשון נולד בשנת 1150 בערך; ראה: רא"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשט"ו, עמ' 230), ועל כל פנים לא יאוחר מבשעת מחלוקתם ממש. והנה, בכ"י פ כתוב (שלא במקומו, בתוך דברי ר' יוחנן): 'ור' יוחנן אמ': כסבור לומ': תמורת עולה ואמ': תמורת שלמים — ליש' אח': גבי תמורה(ה) קדיש גבי קדשי(ם) לא קדיש — כסבור לומ': שחור, ואמ': לבן, גבי תמורה(ה) לקי, גבי קדשי(ם) לא לקי'; עד כאן. וכמובן צריך להיות: 'כסבור לומ' תמורת עולה ואמ' תמורת שלמים, גבי קדשים כסבור לומר שחור ואמ' לבן — גבי תמורה לקי, גבי קדשי' לא לקי'. וכנגדו היה כתוב

בגליונו של אביו: 'ליש' אח' גבי תמורה קדיש וגבי קדיש לא קדיש', וחדר אל תוכו, שלא במקומו, ובלע אף מחמת homoio-akron (שוויון התחלות: 'גבי'—'גבי') את התיבות 'גבי קדיש'. ובדיוק בצורה זו כתוב העניין גם בכ"י ואטיקאן 119, ובדיוק כך — באותו שיבוש — גם בדפוס ויניציאה ראשון, ובעיקר מחמת שיבוש ישן-נושן זה, שנתגלגל ובא מכ"י פלורנץ, נשתבשו אחר-כך הדפוסים החדשים, שביקשו לתקן וקלקלו. והנה, ממש על נוסח זה יש בדינו עדותו של ר' בצלאל אשכנזי (שטמ"ק, אות ב', השמטות בסוף המסכת): 'ויש ספרים דגרסי בדברי ר' יוחנן: קדיש ולא קדיש; ובדברי חזקיה ורב ששת וריש לקיש: לקי ולא לקי'. ממש כ'לישנא אחרינא' שבכ"י פ (ואטיקאן 119 ודפוס ויניציאה ראשון). ואמנם, נוסח בלתי ראציונאלי זה — שחילק מידותיו: 'לקי, לא לקי' לחזקיה, ריש לקיש ורב ששת (ולא רק לריש לקיש בלבד! עיין תוס' וראשונים), ו'קדיש, לא קדיש' רק לר' יוחנן — דווקא בשביל חוסר ראציונאליות זה, נוסח היסטורי הוא, המלמד, שהמחלוקת הגדולה שנחלקו בה רבינו ברוך ורבינו שמשון, מחלוקת קדומה היא; מחלוקת — כך נראה — בין מקורותיו של תלמוד תמורה כאן, כשנמסרו דברי ר' יוחנן בפני עצמן, כמקור חלוק בתוך הסוגיה: 'ור' יוחנן אמר: ... בתמורה קדיש, ובמוקדשין לא קדיש'. ועל צורתם המקורית הזאת — ובכך, על מחלוקתם הגדולה בהלכה — שומר דווקא אותו 'לישנא אחרינא' בנאמנות רבה, אם גם נשתבש בנוסח שלפנינו במקום חדירתו.

שביעית: יש שהקבלת המסורות החלוקות, מערכה מול מערכה, מגלה לעינינו את צורת התלמוד המקורית והקדומה:

שנינו תמורה פ"ה מ"ה: 'אם אמר על בהמה טמאה ועל בעלת מום: הרי אילו לעולה — ימכרו ויביא בדמיהם עולה'. ועל זו (כז ע"ב) חלוקים הלשונות:

'עיקר תמורה'	'לישנא אחרינא' (שטמ"ק אות י"א; וכן ל"א, בפירוש ר"ג ורש"י)
טעמא דבהמה טמאה ובעלת מום דלא חזיין, לא בעיית מומא; אבל מפריש נקבה לאשם או לעולה בעיית מומא.	טעמא דאמר על בהמה טמאה ובעלת מום, אבל אמר על נקבה (=זו לעולה) — דחזיא לשלמים; מיגו *דחזיא גופה לשלמים * (ר"ג), קדוש גופה נמי <<לעולה>>.
א' רב יהודה א' רב: מתניתין דלא כר' שמעון. דתנן (פ"ג מ"ג סופה): (המפריש נקבה לאשם, תרעה עד שתסתאב ותמכר).	א' רב יהודה א' רב: דלא כר' שמעון בן יהודה. דתניא (למעלן כ ע"ב):
ר' שמעון אומר: תימכר שלא במום.	ר' שמעון בן יהודה אומר משום ר' שמעון: אף לעולתו אינו עושה תמורה.

והנה כמחלוקת הלשונות — מחלוקת הסוגיות. למעלן על פ"ג מ"ג, 'המפריש נקבה לעולה ...': 'המפריש נקבה לאשם, תרעה עד שתסתאב ותימכר ויביא בדמיה אשם; ר' שמעון אומר: תימכר שלא במום'; 'קס"ד' (העומד!), יט ע"ב ואילך, מפרשה, שר' שמעון חולק רק על סופה: 'המפריש נקבה לאשם, תימכר שלא במום'. אבל בראשה, 'המפריש נקבה לעולה', מודה ר' שמעון שתרעה עד שתסתאב ותימכר רק במומה. ומביא ברי"ף שם: 'תנו רבנן: המקדיש נקבה לעולתו... ר' שמעון אומר: עושה תמורה', היינו: תרעה עד שתסתאב. לעומתה ר' יוחנן, שם (יט ע"ב, כ ע"א) סובר במפורש, שר' שמעון חולק אף על ראשה של פ"ג מ"ג: 'המפריש נקבה לעולה תימכר שלא במום'; ושונה ברייתא אחרת: 'אידיך תנא דר' שמעון — ר' שמעון בן יהודה אומר משום ר' שמעון: אף לעולתו אין עושה תמורה', היינו: תימכר שלא במום.

אבל כבר עלתה כאן, מבין הדברים, שמועת תמורה (כו ע"ב) העתיקה והמקורית: 'א' רב יהודה א' רב: מתניתין [=פ"ה מ"ה] דלא כרבי שמעון, ותו לא מידי! מסדרי התלמוד לא רק שסמכו כאן אסמכתא מבארת לדברי רב יהודה אמר רב' (עיקר תמורה: 'דלא כר' שמעון; דתנן' [פ"ג מ"ג], לעניין אשם בלבד; ולישנא אחרינא: 'כאידיך תנא דר' שמעון, ואף לעניין עולה), אלא הגדילו ואף הוסיפו סוגיה סתמית קצרה ('טעמא'), כדי להטות דברי רב יהודה א' רב, כל אחד לפי שיטתו — זה לעניין אשם וזה לעניין עולה.

שמינית: ואף אפשר, שדווקא ב'לישנא אחרינא' נשתמרה צורת השמועה הקדומה, שעיקר-תמורה שלנו נשתמש בה:

ב ע"ב, בלישנא אחרינא (קטע גניזה):

בעי ראמי בר חמא: קטן מהו שיתפס בתמורה? וכו' תיקו.

בעי ראמי בר חמא: גוי מהו שיתפס בתמורה? וכו' תיקו.

שתי בעיות מקבילות אלו של ראמי בר חמא, שאפשר שהן רק שתי מסורות מקבילות של בעיה אחת, נצטרפו בעיקר-תמורה שלנו לבעיה אחת באמצעות 'ואם תמצ' לומר' חריף: 'קטן מהו שימיר... ואם תמצ' לומר: קטן עביד תמורה, דהא אתי לכלל עונשין — גוי מהו שימיר? וכו' וכו' — תיקו'. ולפרטים בסוגיה זו לא אוכל להיכנס כאן.

ולבסוף: מצויים במסכת תמורה עוד כמה לשונות, מלבד 'לישנא אחרינא', כדי להציע על ידן לשון אחר של תלמוד בצד עיקר-תמורה של המציע. מאלה לא אביא לכאן אלא אחד מיוחד, שאין לו חבר במקום אחר, ושהוא, בלא ספק, לשון עתיק, שלא עמדו על משמעותו המדויקת, ואף נשתבש קישורו התחבירי. כוונתי לגמרא בדף לג ע"א (ואציע רק את השלד):

מיתבי: מתו, תמימים יקברו ...
 תיובתא דר' יוחנן מרישא?
 א' לך ר' יוחנן: ...
 הכי נמי מסתברא: ...
 אלא לימ': תיהוי תיובתיה דריש לקיש?
 ...ריש לקיש מיפך אפיך!
 והכי מותיב מכילתא אחריתי: מתו,
 בין תמימין בין בעלי מומין, יקברו
 ... תיובתא דר' יוחנן מסופא?
 א' לך ר' יוחנן: ...
 הכי נמי מסתברא: ...
 אלא נימ': תיהוי תיובתיה דריש לקיש?
 א' לך ריש לקיש: הכי נמי דפליג ר'
 שמעון.

והכי מותיב מכילתא אחריתי' — כך ברוב כתיב־היד, וגם בדפוס ראשון (ואיני יודע כרגע, מי בדיוק תיקנו להיות: 'ממכילתא'), רק בכ"י ואטיקאן 120: 'והכי מותיב <כדאשכחן ב>מכילתא אחריתי'.

מזמנים ראשונים קישרו ופירשו כאן: 'ר"ל מיפך אפיך והכי מותיב <מ>מכילתא אחריתי'. כך פירש ר"ג: 'ר"ל מיפך אפיך <הא ברייתא> והכי מותיב ממכילתא, <בריייתא>, אחריתי'. ומעין זה פירש רש"י: 'ומשני: ריש לקיש מיפך אפיך והכי מותיב ממכילתא אחריתי' — דאשכח ברייתא אחריתי דמהפך לה, ומותיב לה הכי לר' יוחנן'. ועל־פי זה פוסק אפשטיין לפי דרכו,⁹¹ עם שהוא מקדיש מחקר שלם לתיבת 'מכילתא' שבמקורות התלמודיים עצמם: 'וכך מובנה בבבלי תמיד: קובץ של הלכות, ברייתא (כלי הקבלה למשנה)', ומביא מקומנו ומפרשו: 'ריש לקיש מיפך אפיך והכי מותיב ממכילתא אחריתי (תמורה לג ע"א) — מבריייתא אחרת "דאשכח ברייתא אחריתי דמהפך לה" למחלוקת ת"ק ור' שמעון שם'; עד כאן.⁹²

אין ספק שפירוש זה משובש. 'ריש לקיש מיפך אפיך' — פסוק בפני עצמו הוא, ופירושו בדיוק כמו להלן: 'אמר לך ריש לקיש: הכי נמי, דפליג ר' שמעון', והיינו: 'אמר לך ריש לקיש: תני בסיפא: בקדשי מזבח בין תמימין ובין בעלי מומין יקברו'; תיקון לשון בבריייתא — על דעת ריש לקיש, היפוך ממש בדברי ר' שמעון, ולא רק היפוך סדר הבריייתא, כמו שרוצים להבין המפרשים. 'והכי מותיב מכילתא אחריתי' — לא על ברייתא נאמר, אלא על לשון התלמוד, היינו, במקום 'מיתבי' וכו', שבלשון ראשון, 'ותיובתא דר' יוחנן מרישא' — 'הכי מותיב מכילתא אחריתי... ותיובתא דר' יוחנן מסופא'. 'מכילתא' לעולם כפירוש הגאון:⁹³ 'מסכת'! והרי כך שגורה התיבה אף בלשונם של ראשונים: 'להלן במכילתין' וכיוצא בזה. 'והכי מותיב מכילתא אחריתי' פירושו: 'מדה' (או 'מסכת') אחרת של תלמוד

⁹¹ י"נ אפשטיין, 'מכילתא וספרי בספרי הרמב"ם', תרכ"ז ו (תרצ"ה), ספר הרמב"ם, עמ' 103.

⁹² וראה גם מה שכתב להלן שם, עמ' 112, הערה 5, והשווה תשובת רב האי, שערי־תשובה איי הים, ליוורנו תרכ"ט, סימן קיט. וראה הערתו של זוסמן (לעיל, הערה 23), עמ' 67, הערה 106. שמציין, בעיקר, עוד לדברי אפשטיין (מבוא לספרות התנאים, עמ' 545) ואלבק (מחקרים בבריתא ותוספתא, ירושלים תש"ד, עמ' 86).

⁹³ ל' גינצבורג, גיאוניקא II, ניו יורק 1909, עמ' 39. וראה גם מה שכתב אפשטיין (לעיל, הערה 91), עמ' 101; וראה ב"מ לוין, אגרת רש"ג (לעיל, הערה 3), נספח, עמ' VIII.

תמורה מציעה את 'מיתבי' שלמעלן כך, כלומר, בצורה אחרת, והבאה היא זו של המהדורה האחרת של תמורה בתוך עיקר-תמורה שלנו עצמה.

אם היתה אפוא 'מהדורה אחרת' זו של תמורה ('לישנא אחרינא') כבר בפני מסדר עיקר-תמורה שלנו בכבודו ובעצמו, וכיחידה ספרותית שלמה וקיימת ('מכילתא אחריתי'), מי נותן לנו רשות להפקיע 'מכילתא אחריתי' זו מחזקת עתיקותה האמוראית, עד שיוודע – 'יוודע' ממש! – שמאוחרת היא!

ברם, אפשר שביסודו וסופו של דבר אין זה מעלה כל-כך ולא מוריד אם מאוחר הוא אותו 'לישנא אחרינא' של תמורה ואם מוקדם הוא; עיקרו של דבר וממשו: 'לשון אחר' הוא! ו'אחרניות' זו היא שקובעת. שכן זוהי עדות גדולה ויציבה: תורתה של תורה שעל-פה, כשם שאינה כרוכה וכתובה בספרים, כך אף אינה משומרת ומונחת בדברים; אלא חיה היא תורה זו, ופורה ורובה בדעתם של חכמים. ואם ביקשת לעמוד על דברי תורה, לא אחרי מקורות ומסורות והשתבשותן, חייב אתה לחטט. בסופו של דבר ובתכליתו, עליך לבקש ולחפש אחרי אישים חיים, סבורים שמפרשים וסודרנים שמחדשים: 'מפי הסופרים, לא מן ספרים'.

נספח א (להערה 22)

מן הראוי להוסיף כאן עוד כלשהו של עיון בתשה"ג אסף, תש"ב, סימן ס"ה, עמ' 72 ואילך, ודווקא לעניין הכרעת ההלכה, אם כלישנא בתרא דווקא, 'בין לקולא ובין לחומרא', כדעת 'איכא רבנן' (וראה גיאוניקא II [לעיל, הערה 93], עמ' 175); או אם כדעת 'איכא רבנן דעאבדין באיסורא לחומרא ובממונא לקולא'; ושעל כל פנים 'צריכינן לעיוני, זמנין דמסתייע לישנא קמא, ואיכא זמנין דמסתייע לישנא בתרא... והכא בהא שמעתא [גיטין טז ע"ב] מיסתייע ליה לישנא קמא' וכו'.⁹⁴

⁹⁴ ועיין סדר תנאים ואמוראים (סימן מט), מהדורת מרכס, ברסלא תרע"א, קטע c (מזרחי!), ספר היובל לר' ישראל לוי, חלק עברי, עמ' 166 [XII] (וראה מהדורת כהנא, פפ"מ תרצ"ה, עמ' 25): 'וכל תרי לישני, כגון: איכא דאמרי, הילכתא כלישנא בתרא; ואיכא דאמרי: בדאורייתא עבדינן לחומרא, ודממונא לקולא' וכו'. וראה תשה"ג אסף, ירושלים תש"ב, עמ' 72, החומר שציין ר"ש אסף שם, הערה 11; וראה במיוחד מאמרו: 'דרכי התלמוד וכללי ההוראה בתשובות הגאונים', כלל לג, ספר היובל לכבוד הרב פישמן, ירושלים תרפ"ז (= תקופת הגאונים וספרותה, עמ' רלג ואילך). ומן הדין לציין עוד, לפחות, אל רש"י, חולין נ ע"א, ד"ה 'כי פליגי' (= אור זרוע, חלק א, הלכות טריפות, סימן תיג, עמ' b117); ועיין ספר התרומות, הלכות ע"ז, סימן קלד, ד"ה 'רבי יהושע בן קרחה'; והשווה תוס' ר' אלחנן לע"ז ז ע"א, ד"ה 'ור"י בן קרחה' (ותוס' שלנו, שם, ד"ה 'בשל'; ותוס' שבעות מא ע"א, ד"ה 'ומאן', שאליהן ציין ר"ש אסף שם); והשווה פסקי הרא"ש, ע"ז פ"א, סוף סימן ג. ועיין מעשה נסים, פאריס תרכ"ז, סימן ד, בשאלת ר' דניאל, עמ' 31: 'ומן אלאצול הלכה כלישנא בתרא, ומה שכתב ר' אברהם כנגדו, שם, עמ' 52–53: 'ומן אלאצול פי קטוע אלהלכה כלישנא בתרא... הדה אלאצול פי קטוע אלהלכה אלתי מן גמלתהא הלכה כלישנא בתרא ליס יתעמד עליהא אלא פי מא לא וגה לאסתמארה מן סאה' וכו' (וראה להלן, הערה 115. ועיין גם במאירי, בית-הבחיירה לגיטין ל ע"א, הוצאת שלזינגר, ברלין תרט"ז, עמ' 124; יד מלאכי, ערך 'לישנא בתרא', רמז שפה. וראה החומר שציין

מעין זה ממש כתב גם רב האי, תשה"ג הרכבי, עמ' 51, סימן פב, לעניין 'ואו בעית אימא' גיטין י ע"ב.⁹⁵ ואף-על-פי שהוא מדגיש שם: 'וכל כי הני תרין לישאני דפליגי, קא נאטו רבנן למסמך אבתרא',⁹⁶ הרי מוסיף הוא ממנו ובו: 'כד לא מוכח קמא [!]... וכל שכן כד האוי [כלומר: בתרא] בדאוריתא או באיסורא לחומרא, ובדרבנן או בממונא לקולא'.⁹⁷ אבל בתשובתו הנודעת⁹⁸ לעניין החילוף שבין 'הלכות דמר רב יהודאי גאון' לבין 'הלכות גדולות' של רב שמעון בצרויא,⁹⁹ לגבי 'מפטירין [או: 'אין מפטירין] אחר מצה אפיקומן', מכריע רב האי (בס' העיטור: רב שרירא!), תשה"ג אסף, תש"ב, עמ' 45: 'ולענין תרין לישאני דמפטירין אחר מצה [הלכתא כלישנא בתרא] ומנהאגין נמי כלישנא בתרא! ואף אם 'מנהגין' הוא זה, עדיין לא יצאה כאן הכרעתו 'כלישנא בתרא' ממשמעותה העקרונית.¹⁰⁰ (והשווה ר"ן מ'גש בפירושו ל"ב ב ע"א-ג ע"א, לפי הנוסח

ר"י רייפמאן בהערותיו לספר מבוא התלמוד לר' יוסף הברצלוני, אוצר הספרות, כרך שלישי, תרמ"ט-תר"ן (ומצורף עם 'מבוא התלמוד לר' יוסף בן יהודה', דפוס-צילום, הוצאת מקור, ירושלים תשכ"ז), עמ' 49, הערה 49; ורש"א ווערטעהיימער, קהלת שלמה, ירושלים תרנ"ט, סימן לט, עמ' לו, הערה ד; ורמ"מ קרענגיל, שם הגדולים השלם, ניו יורק חש"ד, חלק ב, עמ' 116, לקוטי מנחם, הערה מ. (ולדברי בעל הלכות גדולות [להלן: 'ה"ג'], ויניציאה ש"ח, לו ע"ב, ודפוס ברלין תרמ"ח, עמ' 187, ראה עכשיו הלכות גדולות, מהדורת ע' הילדסהיימר מקיצי נרדמים, ירושלים תשל"ב, חלק א, עמ' 384-386; ושם, בהערה 57 ובהערה 59, יש להוסיף, לפחות, ציון ל'תשובות הגאונים' שמביא ראב"ן סוף הלכות עירובין [סימן שפה], דפוס פראג סח ע"ג, ושכבר ר"ש אסף [שם] ציין אליהן; וכן למה שכתב אפשטיין, 'שרידי שאלתות', תרכ"ח [תרצ"ז], עמ' 46 [110].)

⁹⁵ והשווה: תשה"ג אסף, תש"ב, סימן סו, עמ' 75.

⁹⁶ השווה, למשל: רב נטרונאי, גנוי קרם, ד, ירושלים תר"ן, עמ' 28.

⁹⁷ ועיין: ספר מקח וממכר לרב האי גאון, שער יג, ויניציאה ש"ס"ב, כז ע"א וע"ב. וראה להלן, הערה 115.

⁹⁸ ראה: תשובות גאונים קדמונים, הוצאת קאססעל, ברלין תר"ח, סימן פז; אוצ"ה לפסחים, התשובות, עמ' 129 ואילך, סימן שס; העיטור, עשרת הדברות, הלכות מצה ומרור, הוצאת רמ"י, עמ' 270 א-ב, אלא שכדפוס נשתבש הרבה (ואין כאן מקום להאריך), והוא מייחסה לרב שרירא! וראה מה שכתב א' עפשטיין, 'מאמר על הלכות גדולות', הגורן, ספר ג, בדיטשוב תרס"ב, עמ' 48 ואילך. ואמנם, בהלכות פסוקות שבידינו (מהדורת ששון) חסרה הלכה זו לגמרי (היא מובאת בשאלתות, עו; וראה שאלתות, מהדורת מירסקי, ירושלים תשכ"ו, סימן צ, עמ' נ, שהמהדיר עצמו לא מצא שם כנראה ידי ורגליו בחילופי הנוסחאות שנעשו במהדורות). ואילו בהלכות גדולות, דפוס ויניציאה, ל ע"א, ודפוס ברלין, עמ' 144, הלכה זו מוצעת דווקא כלשון 'הלכות דמר רב יהודאי גאון' — בוודאי בשל הוראת רב האי.

⁹⁹ כמות שכתוב עכשיו בתשה"ג אסף, תש"ב, עמ' 44; ראה מה שכתב ר"ש אסף שם בהקדמה, עמ' 38, 39. ומן הראוי להעיר, שכבר פירסט (J. Fürst, *Die Geschichte des Karaertums* II, 1865, pp. 10, 15, n. 13) הגיה מדעתו (עוד לפני בער גאלדבערג ב'המגיד', ט"ו, תרל"א; ראה תשה"ג אסף שם, עמ' 39, הערה 2) — 'בצוריא', במקום 'בצוריא'.

¹⁰⁰ פסחים קיט ע"ב: '... אין מפטירין וכו' — קכ ע"א: 'מר זוטרא מתני הכי: ... מפטירין וכו'. המעין בגוף דבריו של רב האי בתשובה זו יבחינו בוודאי שאינם פשוטים כלל, והם צריכים עיון ותלמוד. והעניין חשוב אף לגוף דיונונו כאן; שכן, אלמלא דברי רב האי, כבר היה נראה ששיטת 'הלכות דמר רב יהודאי גאון' היא דווקא כלישנא קמא שבתלמוד שם (פסחים קיט ע"ב): 'אין מפטירין אחר מצה אפיקומן', ובהלכות פסוקות, מהדורת ששון, עמ' יד, שורה 20: 'ואכיל בתר דאכיל כזית מצה משום דאמרו רבנן: אין מפטירין אחר מצה אפיקומן' (וראה גם ה"ג דפוס ויניציאה, ל ע"א, דפוס ברלין, עמ' 144; אבל עיין שאלתא עו: '... ולבסוף אכיל מהאין [=כשני זיתים מחמשת המינין]... מאי טעמא, כדי שתהא [כלומר: המצה] נאכלת

שבס' הנר לר"ז אגמאתי [לונדון 1961, עמ' 163]: 'וחזינן ליה לרבינו האי ז"ל דקא כתב בתשובת שאלה... דהזיק ראייה שמה *הזיק* כלישנא בתרא¹⁰¹ וכו'. אבל בפירוש ר"י מגש שבס' עיני העדה, פראג תק"ע: 'וחזינן לרבינו הרב [!] ז"ל וכו' = ר"י! וכן מובא גם בס' העיטור, חלוקת קרקעות, הוצאת רמ"י (1874), ח"ב, כד ע"ב (גם בכ"י ואטיקאן 143): 'ורבינו אלפס דכתב *בתשובת שאלה* וכו', וכך ('רבינו אלפס') מביאין גם שאר ראשונים; עיין טור וב"י, חו"מ, סימן קנד יז.¹⁰² צריך עיון). ואמנם, במפורש ובמוחלט, ס' מקח וממכר שער ז (דפוס ויניציאה שס"ו, כא ע"א): 'זה הכלל, בדי' [=בדין] דכל [!] תרי לישיני עבדינן כלישנא בתרא'. ועיין שם, שער יו, לז ע"ב, פעמנים! והשווה גיאוניקא II, עמ' 175, מתשובות רב האי: 'והלכה רווחת היא, דכל היכא דאיכא תרי לישיאני — לישיאנא בתרא דוקא, ובלישנא בתרא סמכין ...'. וראה אוצה"ג לשבת, התשובות, סוף סימן קמב, עמ' 47.

לעומת זאת, באותו מספק המרובה של שני הלשונות ('איכא דאמרי'), כתובות נג ע"ב, ונוסחותיהם המשתנות,¹⁰³ כתב 'רבינו האי בתשובה: דכיון דתרי לישיאני אינן,¹⁰⁴ ולא פשטא [צריך להיות: ולא איפשטא!], עבדינן לקולא [בדברבנן] ו'בממונא'! ... והכין

על השובע'). ואילו שיטת ר' שמעון בעל הלכות גדולות, כלישנא בתרא: 'מפטירין'. אבל רב האי, בתשובותיו, מבקש בצורה בולטת מאוד לקיים את שניהם, גם את פסקו של מר רב יהודה גאון כמות שהוא: 'אכיל ברישא מן ההוא דלא מנטר ולבסוף במרן לאכל מצה אכזית דמנטר' — ואף את העיקרון: 'הלכתא כלישנא בתרא'. עיין שם היטב, ואין כאן מקום להאריך.

¹⁰¹ ועיין למשל פסקי רא"ש שם, פרק א, סימן א.
¹⁰² והשווה תשובות ר"ף, ליוורנו תקמ"א, סימן קיז: 'ומי שהורה שאין לו חזקה על הנזק [עיין שם] אין זה הדבר אלא בקוטרא *ובית* הכסא' (כ"ב כג ע"א), ובמהדורת ביעדנאוויץ, בילגוריי תרצ"ה, סימן קנב: 'דלא אמרין אין חזקה לנוק המתמיד אלא בקוטרא ובית הכסא בלחוד'. ואיני יודע עד כמה מצומצמים הדברים. באותה תשובה, על כל פנים, 'חזינן ליה לרבינו ... דקא כתב... דאפילו חלון נמי דאית ביה היוק ראייה לית ליה חזקה' — כקוטרא ובית הכסא. ועיין פסקי רא"ש, כ"ב, פ"א, סימן ב. ולדעתו של ר"ף, בעישון 'הילכתא כלישנא בתרא'. השווה גם אור זרוע, ב"מ פ"ה, סימן קעד, עמ' 49, ועיין לפלא חריפתא לרא"ש, ע"ז, פ"א, סוף סימן ג, אות ש.

¹⁰³ עיין רש"י שם, ד"ה 'הכי גרסינן', פירוש רבנו יהודה בן נתן לכתובות, הוצאת אפשטיין, ירושלים תרצ"ג, עמ' 6; ספר המתבות, הוצאת לוי, ירושלים תרצ"ד, עמ' 15 ואילך; אוצה"ג לכתובות, התשובות, עמ' 145 ואילך; שם, לקוטי פירוש ר"ח, עמ' 43; הלכות ר"ף לכתובות, פ"ד, רג; תשובות רמב"ם, מהדורת בלאו, ירושלים תש"ך, סימן רנא, עמ' 458 ואילך (והלכות אישות יט, טו); השגות ראב"ד על ר"ף, כתובות שם; המאור לר"ף, כתובות שם; העיטור, כתובה (תנאי חמישי: מזון האשה והבנות), מהדורת רמ"י, ח"ב, לג א-ב; רמב"ן, במלחמות לר"ף, כתובות שם, ובחידושו (המייחסים לרשב"א) לכתובות, נג ע"ב (ראה גם בשטמ"ק שם); שטמ"ק לכתובות שם; פסקי רא"ש, פ"ד, כו; טור וב"י אה"ע, סימן נה, ד"ה 'ומיהו יתומה קטנה' (ועיין ב"ח שם!); ב"י לטור אה"ע, סימן קיב, ד"ה 'כתב הרמב"ם בפ' יט' (שור"ע שם, סעיף ג); וראה מה שכתב מ' מרגליות, הלכות הנגיד, שריד ס' הלכתא גברא, ירושלים תשכ"ב, סימן ס, עמ' 175-177. ¹⁰⁴ ואמנם, ר' יהודה בן נתן שם מסיים: 'ואמרי לה איפכא לא גרסי' — ופירש אפשטיין שם, הערה 6: 'לא גרסי' "איכא דאמרי" שבדפוסים וכ"י ר'. אבל אין זה מוכרח כלל; אלא שלא אוכל ליכנס בזה כאן (אגב, כל אותה הערה צריכה תיקון). ובתרי (שטמ"ק שם) צריך להיות בלא ספק: 'הרי"ף ז"ל לא הביא בהלכותיו <<אלא>> לישנא בתרא' וכו'.

נהגין רבנן דילנא' וכו'.¹⁰⁵ ואף כאן אפוא שוב: 'נהגין'! וגם 'מסתייע' מן 'ולא איפשטא', היינו, ממה שלא איפשטא' הבעיה שם: 'איבעיא להו: היא דאירוסין, או היא דנישואין — תיקן! (דומה, שזו הוכחה ברורה למדי,¹⁰⁶ שרב היא פירש שמועה זו דווקא כפירוש רש"י [!]¹⁰⁷, היותר מחזור', גם על דעת רמב"ן,¹⁰⁸ 'אילו היתה גרסתו כתובה בנסחאות'.¹⁰⁹ והשווה גם לשונו של בעל העיטור¹¹⁰ [שהוא עצמו תופס באמת, ביסודו של עניין, כפירוש רש"י¹¹¹]: 'זכיון דאיכ' תרי לישני בגמ', וקימ' נמי בתיקו [!] אזלי' לקולא'. כמעט מלה במלה כלשונו של רב האי. אבל אין כאן מקום להאריך.)

ברם, ר"ח — ור"ש בן חפני ז"ל — פסקו כהאי לישנא בתרא¹¹², אפילו בשמועת כתובות נג ע"ב.¹¹³ אמור מעתה, שר"ח נוקט בעקביות בשיטת 'אותן רבנן דאמרי כלישנא

¹⁰⁵ לקוטי הגאונים, שטמ"ק לכתובות שם.

¹⁰⁶ רק לפי פירוש רש"י לשאלת רב חסדא — אם ארוסה יתומה יש לה מזונות מן האחין — שייכת שאלה זו לעניין 'איבעיא להו' וכו' (למעלן, שם).

¹⁰⁷ למרות מה שכתב רמב"ן על 'גירסת כל הגאונים ז"ל' (שבחידושי שם) ב'מלחמות' שם: 'ספרי הישיבות וחיבורי הגאונים יוכיחו'.

¹⁰⁸ בחידושי לכתובות, שם.

¹⁰⁹ והוסיף: 'אבל להגיה הספרים אי אפשר! אלא שהספרים שלנו מוכיחים שאפשר. ולגופה של שאלת הנוסח שם, אם 'מחקין ותלויות שבספרים החדשים אין למדין מהן', כמו שמנסח רמב"ן את הבעיה ב'מלחמות' שם — לא אוכל ליכנס כאן.

¹¹⁰ כתובה, שם (לעיל, הערה 103).

¹¹¹ 'ומסת' ... מאחיה <הוא> דקא מיבעיא ליה, והכא קא מיבעיא ליה: ארוסה שלא הגיעה זמנה אוכלת מאביה בתנאי [?], ולאחר מיתה: כרב או כלוי? וכו'.

¹¹² שטמ"ק לכתובות שם, לקוטי הגאונים, שמוסיפים: '... כהאי לישנא בתרא, פי': דאית לה'.

¹¹³ בוודאי יש לנו לקבל דברי רמב"ן בחידושי לכתובות, שר"ח פירש את שאלת רב חסדא: אם 'יש לה' — ל'ארוסה שנתארמלה ויש לה כתובה' (כלשון חידושי ריטב"א) — 'מזונות מן היתומים או לא'. ועל-כן העמיד — כעדות [!] רמב"ן — את לשון אחרון 'אית לה' דווקא 'לאחר י"ב חדש', זכיון שהיתה נזונה משלו בחייו, אף לאחר מיתתו אוכלת כל יומי מיגר אלמנותה' (= 'אית דמפרשי: שמת הארוס' וכו', שבעיטור הנ"ל). ורב שמאל הנגיד 'השיב' אפוא מדברי ר' שמעון (כתובות פ"א מ"ב) בראש וראשונה כנגד ר"ח (ושמא אף כנגד ר"ש בן חפני, שלקוטי הגאונים כללו אף אותו בשיטת ר"ח). אמנם רמב"ן צירף לשיטה זו אף את רי"ף, ובשביל סיום דבריו בהלכה זו: 'והני מלי לאחר שנים עשר חדש', ולפי מה שהכריע רבב"ד (בהשגות שעל הרי"ף שם) לפרש את שיטתו של רי"ף: 'זכן הוא מפרש אותה: ארוסה שהגיע זמנה להנשא [= לאחר י"ב חודש] ומת הארוס' וכו'. אבל רמב"ם בתשובתו (לעיל, הערה 104) כבר העמיד על שינויי-הנוסח בדברי רי"ף כאן (עיין שם), וכתב על זו שיש בה 'דהא לית לה מזונות מיתומין', וחסר בה 'זה"מ לאחר י"ב חדש': 'זאת היא הנוסחא האמתית! וזו ממש כשיטת ר"ש הנגיד, ושיטה ספרדית (!) היא זו. אף בעל העיטור פירש כנראה את דברי רי"ף כשיטת הנגיד, אלא שלפי כל הסימנים לא ראה כלל את דברי הנגיד עצמן. שכן כך הוא אומר, כתובה שם (לפי נוסח כ"י ואטיקאן 143): 'וחזינא לרבותא לבעל המתכות ולרב אלפס ולכולהו רבות' [?] דמפרשי לה: מזונות מארוס [היינו, כר"ש הנגיד, ולא כשיטת ר"ח: 'שמת (!) הארוס' וכו' שמביאה להלן, כאמור, בשם 'אית דמפרשי' [!], ופסקי כלשנ' בתר', והני מלי לאחר י"ב חדש [כתובות פ"ה מ"ב]: הגיע הזמן ולא נשאו אוכלות משלו — ותמיהא לן מילת': מאי קא מיבעיא ליה, מתני' היא? !. תמיהה זו מוכיחה, שדברי הנגיד כהווייתן לא היו לעיניו, שהרי זה מפרש את פירושו דווקא 'בחיי הארוס, שלא הגיע הזמן' (כלשון ריטב"א).

בתרא עבדינן והילכתא כואתיה בין לקולא ובין לחומרא.¹¹⁴ וכן משמע אף מדברי ר"ח, ר"ה כז ע"ב: 'אע"ג דלישנא בתרא לאו הכי היא, <לא> איתברירא לן הי מיניהו לישנ' בתרא — הילכך עבדינן לחומרא; ועיין הלכות ר"ה לר' יצחק ׳ גיאת, שערי שמחה, פירטה תרכ"א, ח"א, עמ' לד.¹¹⁵ ובאמת, 'מורי רבינו יהודה בר יצחק זצ"ל [מפאריס] כתב בשם ר"ח זצ"ל, שהוא פוסק בכל מקום הלכה כאיכא דאמרי' ¹¹⁶ מכל מקום, אף ר"ח מודה, שהלכה 'כלשון אחרון' רק כשאין 'מסתייע' הראשון.¹¹⁷ וכמו שפוסק לעניין כתובות ב ע"ב—ג ע"א ('איכא דאמרי'): 'דהלכתא כלישנא קמא, דמייתי כמה סייעת' [!] ללישנא קמא, דהו' פירכא ללישנא בתרא' וכו'.¹¹⁸ וכן לעניין 'לישנ' אחרינא אמרי לה: אמ' רב שמואל בר יהודה א"ר יוחנן' וכו'.¹¹⁹ — 'פר"ח זצ"ל: כיון דאיתמר משמיה דר' יוחנן תרי לישני, וכיון דא"ל ר' אמי לר' יוחנן: אלא מעתה... א"ל אין, והא זמנין לא אמרת לן הכי, א"ל: יתד היא לא תמוט — כלומר: הדרי בי [!] — קיי"ל כל"ק [=כלישנא קמא] דר' יוחנן'.¹²⁰ ממש כמו שהכריעה גם תשה"ג אסף תש"ב, עמ' 73, באותו עניין עצמו: 'בהא שמעתא מסתייע לישנא קמא'.

העמדותי כאן על עניין זה בשביל שיש בו קשר לענייננו. שכן יש בזה כדי לסייע לאותה תפיסה שמסרבת ללמוד מכל אותן מקומות שר"ח מביא בהן רק אחד מן הלשונות שבתלמודנו, שאמנם מוכח מזה בלבד, כבהכרח, שכל עצמו של 'לשון אחר' ¹²¹ חסר היה בנוסח תלמודו של ר"ח שם.¹²² לפי דרכנו למדנו, שאפשר, אולי, שר"ח שותק שם דווקא מן

¹¹⁴ תשה"ג אסף, תש"ב, עמ' 72. ואמנם כך פוסק ר"ח אף בגיטין י ע"ב 'כלישנא אחרינא, דשנינן: תני חזן מכגיטי נשים' (אור זרוע, חלק א, סימן תשה, עמ' b198), וכתשובת רב האי בתשה"ג הרכבי, עמ' 51, סימן פב (ראה לעיל, הערה 97. וההמשך באו"ז שם: 'מ"מ שמואל לא אמר זה *אמתני' ... אלא תלמודא שני הכי' וכו' (!) — כנראה אינו עוד משל ר"ח, אלא דברי ר"י או"ז עצמו הם. ואין כאן מקום להאריך).
¹¹⁵ וראה ש' אסף, 'דרכי התלמוד וכללי ההוראה בתשובות הגאונים' (לעיל, הערה 94). אבל ראה חידושי רמב"ן לר"ה כז ע"א: 'רב שמעון בעל הלכות ורב חננאל ורבינו הריא"ף ז"ל כולו פסוק כלישנא קמא דרבי יוחנן לחומרא, וכך נהגו הגאונים הראשונים ז"ל בכל בדאורייתא לחומרא, אף על פי שהוא לישנא קמא, ולא אמרו הלכה כלישנא בתרא אלא בשל סופרים ובמקום שאינו ראוי להחמיר, והכי נמי אמרי רבנן בכמה דוכתי בגיטין ואיסורי דאשת איש' (וראה ש' אברמסון, כללי התלמוד בדברי הרמב"ן, ירושלים תשל"א, עמ' 72, מס' 17). וראה תשה"ג ליק, תרכ"ד, סימן מה: 'דעבדינן כתרי לישני דר' נתן לחומרא; וראה אוצה"ג, ר"ה, התשובות, עמ' 46.

¹¹⁶ או"ז לע"ז, פ"א, סימן קה, עמ' a32.

¹¹⁷ וכך גם ר' אברהם בן הרמב"ם, מעשה נסים, עמ' 53, שהבאתיו למעלה בהערה 94.

¹¹⁸ פסקי הרא"ש, כתובות, פ"א, סימן ב, ותוס' רא"ש, תל-אביב תשל"ג, כתובות, ג ע"א, ד"ה 'איכא דאמרי' (ועיין גם תוס' שלנו שם); אוצה"ג, כתובות, לקוטי פי' ר"ח, עמ' 3, סימן א.

¹¹⁹ גיטין טז ע"ב הנ"ל, שעליה עונה תשה"ג אסף, תש"ב, סימן סה (כלעיל, הערה 1).

¹²⁰ או"ז ח"א, סימן תשיא (a200); אוצה"ג לגיטין, לקוטי פי' ר"ח עמ' 11 סימן מו.

¹²¹ הכוונה לאלה המוצעים בלשונות-ההצעה העתיקים, כמו 'איכא דאמרי', 'איכא דמתני', 'ר' פלוני מתני הכי', ודומיהן, ואף 'לישנא אחרינא אמרי לה'.

¹²² השווה למשל פירוש ר"ח ל"ב"ק עב ע"ב ואילך: 'איתמר עד זומם' וכו', אוצה"ג ל"ב"ק, פי' ר"ח, עמ' 73: 'רבא אמ' מיכן ולהבא ... דהא תרי נינהו ... והיה מן הדין שלא לפסוק ... אלא חידוש הוא שחדשה תורה ... אין לך בהם אלא משעת חידושם' — דווקא כלשון ראשון בתלמוד שם (וסנהדרין כז ע"א) ולא 'כלישנא

לשון ראשון (שבתלמודו!), משום שזה נדחה, לדעתו, מן ההלכה (וראה הערה 23), כיוון שהוא נוקט, שבדרך-כלל ('כד לא מוכח קמא') 'כלישנא בתרא עבדינן והילכתא כואתיה'. ועיין ס' הנר לר"ז אגמאתי (166 ע"א) לב"ב ד ע"ב: 'ר"ח ז"ל: ... ושתי הלשונות נ'איכא דאמרין של רב הונא דחווית הן, דהא לישנא בתרא דסמכא עליה עלתה בקושיא! והרי מדרכו של ר"ח הוא לקצר אף במשא-ומתן — 'ושקלינן וטרינן ואוקמינן' — כדי להעלות השמועה על דעת ההלכה. במיוחד ניתן לטעון כך במקום שאין ללמוד מאותו 'לשון אחר' שום דבר חדש, לא לגופה של הלכה ואפילו לא לשם אומרה, למסורת השמות של בעל השמועה ומוסריה.¹²³ ואציין לדוגמה אחת — שיש בה אולי כדי ללמד — לפסחים קכ ע"א שהזכרנו.¹²⁴ ר"ח מביא שם דווקא את שני הלשונות, ואינו מכריע! למה? שמא רק בשביל ללמדנו, ש'מר זוטרא' הוא ש'מתני הא דשמואל' בלשון אחרון? אבל למעלן, י ע"ב, גם שם מוצעים שני לשונות, ואת השני גם שם 'מר זוטרא' הוא ש'מתני הכי', ואף-על-פי-כן לא הציע ר"ח שם אלא לשון אחרון בלבד, וסתמו. (וראה, למשל, גם פסחים מא ע"א: 'אמר רב חסדא ... אמ' רבא ... רב חייא [הונא] בריה דרב נתן מתני לה בהדיא' וכו', שר"ח שם מביא רק לשון אחרון ש'מתני להא דרב חסדא בהדיא! ועוד ועוד.) ואין להעלות כלל על הדעת, שלשון ראשון שם חסר היה בתלמודו של ר"ח. ואם כך, מה שנה פסחים קכ ע"א מפסחים י ע"ב? שמא דווקא אותו חילוף שבין 'הלכות דמר רב יהודאי גאון' לבין 'הלכות גדולות' של ר' שמעון קיירא הוא שגרם? מסתבר, שמחלוקת זו הוזכרה ונתבקשה הרבה בבית-המדרש באותן ימים; ולו רק בשל תשובתו של רב האי בלבד. והרי חילוף זה תלוי על כל פנים — ויהיה אשר יהיה פירוש דרכו של מר רב יהודאי גאון בעניין — בחילוף הלשונות של שמועת פסחים קיט ע"ב-קכ ע"א. משום כך, אולי, ראה ר"ח להאריך כאן, ולא לקצר. ואף-על-פי שלא רמז ר"ח שם למחלוקת, ואף סתם את הכרעתו, אם כלשון ראשון: 'אין מפטירין אחר מצה אפיקומן', או שמא דווקא 'כלישנא בתרא': 'מפטירין' — שמא ביקש ר"ח להשוות המידות, כדי שישמע השומע וילמד, כדי שיוכל לעמוד על סוף מחלוקתם של 'יסודי עולם'. ובוודאי קשה למצוא טעם לכל ניהוגי ההצעה של חכמים, ומוטב לדון כל מקום במקומו, לפי מה שהוא שם.

בתרא' שם: 'איכא דאמרי ... והינו טע' דרבא משום פסידא דלקוחות' וכו' (כ"י המבורג שם), ואף-על-פי שיוצא מהם לדין: 'מאי ביניהו' וכו'. וכי לא היה לפני ר"ח (בב"ק שם) כל עניין 'איכא דאמרי' וכו', שכבר ראשונים נתווכחו-נחתבו בו? (ראה תשובות ר"ת, הוצאת רוזנטל, סימן סד א, עמ' 147; סימן סה א, עמ' 149; סימן סו א, עמ' 152; וראה תוס' סנהדרין, כז ע"א, ד"ה 'דאסהידו' [ובכ"י מימון (תימני)], סנהדרין שם: 'איכא ביניהו: בתרי בחד, אינמי דפסלוה בגולנותא' — כהגהתו של ר"ת!).¹²³ וראה למשל מה שהבאתי להלן, הערה 145. והשווה למשל ר"ח למו"ק כב ע"ב: 'ומעשה בגדול הדור ... ואסיקנא' וכו'.

¹²⁴ ראה לעיל, הערה 100.

נספח ב (להערה 23)

אף-על-פי שלא אוכל ליכנס כאן, כאמור, לעניין מיוחד זה של 'לישנא אחרינא אמרי לה', מכל מקום אנסה לצאת לפחות ידי חובת הרישום לגבי דפוסי תמורה. פעמיים משמש בהם המונח: 'לישנא אחרינא אמרי לה'.

1. תמורה לא ע"ב:

'לישנא' [ב'לישנא', שטמ"ק, אות יד] אחרינא אמרי לה [= כ"י פו₁ ודפוס ראשון]: אמ' רב אדא בר אהבה אמ' רב... בשלמא ללישנא בתרא... אלא ללישנא קמא [ס"א] שטמ"ק, אות יא: 'להאי <לישנא>... אלא להאי לישנא' — בוודאי חילוף-לשון של תלמוד. והנה, בכ"י מ שם: 'איכ' דא' [= איכא דאמרי]: א' רב אדא בר אהבה וכו', ממש כדברי הגאון: 'שמעתא דאמרינן בה "בלישנא אחרינא אמרי לה" ושמעתא דאמרינן בה... "איכא דאמרי" כגון חד הוא! וכיוצא בזה, למשל, אף ב"ב ג ע"א: [סברוה:...] לישנא אחרינא אמרי לה: סברוה וכו', אבל בכ"י המבורג פמ: [סברוה:...] איכא דאמרי: סברוה וכו' (ראה דק"ס שם, עמ' ב, אות ר); והשווה להלן, סח ע"א, שמועה שעל אותו משקל: 'סברוה:.... איכא דאמרי: סברוה וכו' (ובדק"ס שם לא נרשם שום שינוי).

2. תמורה ל ע"ב:

בלישנא אחרינא אמרי לה:

א' רב הונא בר חיננא א' רב נחמן:

מחלוקת שנרבעו כשהן מוקדשין

— דר' אליעז' סבר: בזיא מילתא... —

אבל נרבעו כשהן חולין... דברי הכל: מותרין.

ורבא א' רב נחמ':

מחלוק' שנרבעו כשהן חולין

— דר' אליעז' סבר: בזיא מילתא... —

אבל נרבעו כשהן מוקדשין, דבר' הכל: אסורין.

כך כ"י פ, וכך (בעיקר) גם כ"י ו₁מ¹²⁵; וכן גם דפוס ראשון (לישנא). בפירוש המיוחד לר"ג: 'ל"א [!]: מחלוקת' וכו' — 'לישנא אחרינא' גרידא? ואילו בכ"י ו₁ חסר 'בלישנא אחרינא אמרי לה' זה, הוא ועניינו, לגמרי! ונראה, שאף לא היה לפני רש"י בתמורה שם,

¹²⁵ אלא שיש בו השמטה גדולה בשל דילוג-דמיון — מ'דברי הכל' הראשון עד 'דברי הכל' השני.

שכן אינו מפרש ולא כלום משל לשון זה.¹²⁶ ושימוש הלשון 'בזיא מילתא' (שבלשונות הפירוש [!]) כאן) גם ב'לישנא אחרינא' (גרידא) למעלן ז ע"א, בצד 'זילא מילתא' — הרווח בלשון הרגיל של הבבלי — בעיקר-תמורה שם.¹²⁷

והנה, ע"ז כד ע"א מצטטת דווקא את שמועת 'לישנא אחרינא' שבתמורה כאן. אף-על-פי-כן מוחלפת שמועת ל"א של תמורה בזו של ע"ז. בע"ז שם: '...הניחא לרבא *אמ' *128 רב נחמן דאמ' רבא *אמ' *128 רב נחמן: מחלוקת שנרבעו כשהן מוקדשין אבל נרבעו כשהן חולין דברי הכל מותרין .. אלא לרב הונא בר חנינא אמ' רב נחמן: מחלוקת בשנרבעו כשהן חולין אבל נרבעו כשהן מוקדשין דברי הכל אסורין...' (כך כ"י פאריס, וכן, בעיקר, גם כ"י מ ונ"י; וכן דפוסים) — 'גירסת האמוראים הפוכה' וכו'.¹²⁹ וראה אפשטיין (במבואו לתמורה), מבואות לספרות האמוראים, עמ' 133 ואילך.

לצד שני, ע"ז מו ע"ב — מז ע"א מצטטת ('ולאו איתמר עלה... ואיתמר עלה וכו') דווקא מתוך לשון ראשון, מתוך 'עיקר תמורה' שלנו. אבל רק 'מתוך (!) לשון ראשון', ולא את כולו; רק דברי 'רב נחמן' אמר רבה בר אבוה',¹³⁰ לפי מה שמסרם רבא בתמורה שם: 'מחלוקת בשנרבעו ולבסוף עיברו אבל עיברו ולבסוף נרבעו' דברי הכל¹³¹ אסורין'. וכן,

¹²⁶ אבל רש"י, ע"ז כד ע"א, ד"ה 'מחלוקת', גרס את לשונו של 'לישנא אחרינא' זה בתמורה שלו: 'ובמסכת תמורה מפרש טעמא דר"א משום דבזיא מילתא'. ועיין מה שכתב ז' פרנקל, מבוא הירושלמי (לעיל, הערה 7), מה ע"ב (אבל ראה למשל תוס' תמורה יא ע"א, ד"ה 'הא מני', כה ע"א, ד"ה 'היא' וד"ה 'רצה' וד"ה 'קסבר' וד"ה 'הרי'. וראה רש"י, ד ע"א, ד"ה 'לא תקלל חרש': '...ולא מפי מורי' [] אלא מפי' [!]) ר' יצחק בר' מנחם ז"ל; ועיין הקדמתו של ר"ש הורוויץ למחזור ויטרי, עמ' 35, 36; ואין כאן מקום להאריך). ועיין עפשטיין (לעיל, הערה 36), עמ' 133, 134 (ומקומנו שם, עמ' 134, הערה 4). ועיין רש"י לתמורה לא ע"א, סוף ד"ה 'ל"א מאורא קא רביא': 'מפי המורה'! (במקום: 'משום הכי' — 'מודו רבנן' חסר בדפוס ראשון); וראה גם י' מילר בהקדמתו לתשובות חכמי צרפת ולותיר, וינא תרמ"א, עמ' XXXII-XXXI, אות י (ובתשובות המסומנות שם); וראה א' אפטוביצר, במבואו לספר רבייה, 'ירושלים תרצ"ח, פרק ח, עמ' 378.

¹²⁷ ראה י"נ אפשטיין, במבואו למס' תמורה, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 142, הערה 73.

¹²⁸ 'בר' (פעמיים!) שבכ"י פאריס, ודאי משובש, אף-על-פי שגם בכ"י נ"י (שאין בו אלא: 'השתא לרבא אמ' רב נחמן דאמ' מחלוקת' וכו') יש כאן תיקון.

¹²⁹ תוס' ר' אלחנן לע"ז שם, ד"ה 'הניחא' (ועיין תוס' שני, מהדורת בלוי, ניו יורק תשכ"ט, עמ' עט), וכמו שצינו גם תוס' מנחות, נח ע"ב, ד"ה 'ואיכא דאמרי', ברשימתן. ורשימה זו מתורת ר"י היא, כפי שנראה מתוס' ר' אלחנן ור"ש משנן שם (עיין שם), שמזדהים אפילו בדברים כגון: 'זכיצא בו הרבה בתלמוד, *בסוף* המדיר [נצא ע"א וע"ב] הארכת'. והשווה הרשימה המצומצמת הרבה יותר, שרשם ר"ת, ספר הישר, מהדורת שלזינגר, 'ירושלים תשי"ט, סימן סח, עמ' 58 — כאילו שלא בטובתו (השווה תשובות ר"ת, מהדורת רוזנטל, ברלין 1898, סימן נו ב, עמ' 125, והדבר ראוי לדיון בפני עצמו).

¹³⁰ כן כ"י נ"י, פ, וכן דפוסים. כ"י מ, שנתקטע כאן הרבה (אינו מביא אלא לשון שני!), רק: 'א' רב נחמן'. ר' אלחנן רושם 'ורבה בר אבוה ליתיה התם [בתמורה] כלל' (תוס' ר"י מבירינא לע"ז מז ע"א, ד"ה 'איכא דאמרי', עמ' קצה), ומאשר בוה, שכאן בע"ז היה, אלא שרש"י מחקך, ואף זה בכלל 'ה"ג' שלו (ראה להלן, הערה 135): 'א' רבא אמ' רב נחמן' (כתבתמורה!), גם בלשון ראשון (ד"ה 'ה"ג'), וגם בלשון שני (ד"ה 'ואיכא דאמרי').

¹³¹ כ"י נ"י, חסר בכ"י פאריס; לעומת זה, למטן שם ('איכא דאמרי'), בכ"י פאריס: 'אבל עיברו ולבסוף נרבעו דברי הכל אסורין' (מ: 'דברי הכל אסור'), ואילו בכ"י נ"י שם ק"ה: 'אבל עיברו ולבסוף נרבעו לא' (והוגה בכ"י פאריס). וראה תוס' ר' אלחנן, כד ע"א, ד"ה 'מחלוקת'.

דווקא לפי מסורת זו, בשני הלשונות החלוקים ('איכא דאמרי') של ע"ז שם. וראה מה שכתב רז"ו רבינוביץ, שערי תורת בבל, ירושלים תשכ"א, עמ' 309; ובמיוחד אפשטיין, במבואו לתמורה, עמ' 134, שאמנם העמיד על כך, שנוסח זה (שכל כתבי-היד¹³² מסכימים עליו, לפי שעה) הוא לפי הגהתו של רש"י, שם, מו ע"ב, ד"ה 'ה"ג ולא מי איתמר עלה' וכו'. אלא שאפשטיין נשתבש לגמרי¹³³ ב'נוסח "הספרים הישנים" עד שלא הגיהם רש"י. הנכון — בדק"ס לע"ז, עמ' 102, אות ט (= תוס' ר"י מבירינא, מהדורת בלוי, ניו יורק תשכ"ט, עמ' קצג): 'על כן נראה לרבי גרסת הספרים הישנים: ... ודחי [כלומר: בלשון ראשון (!) שם]: לאו מי איתמר עלה: אמר רב נחמן אמר רבה בר אבוא: מחלוקת שעברו ולבסוף נרבעו... אבל נרבעו ולבסוף עיברו דברי הכל מותרים! ואמנם ר' אלחנן — או ר"י — 'האריך לפרשה', כלשונו של בעל דק"ס שם.¹³⁴ אבל המעיין באריכותו ימצא, שאף פירוש חריף ומורכב ומסובך הוא זה. ואף-על-פי שהעיד ר' אלחנן בתוס' ר"י מבירינא שם, שגם לפי נוסח 'שבספרים הישנים' דחי' בלשון ראשון: 'ולאו מי איתמר עלה' וכו', מכל מקום, לבי אומר לי, שבספרים הישנים היה כתוב מעיקרא גם בלשון ראשון (בדיוק כמו בלשון 'איכא דאמרי'): 'ואיתמר¹³⁵ עלה'! היינו, כך: 'ת"ש: כל האוסרין לגבי מזבח ולדותיהן מותרין; ותני עלה: ר' אליעזר אוסר. *ואיתמר* עלה: אמ' רב נחמן אמר רבה בר אבוא: מחלוקת שעברו ולבסוף נרבעו... אבל נרבעו ולבסוף עיברו, דברי הכל: מותרים'. ופשוט בזה מר זוטרא בריה דרב נחמן את בעייתו של רמי בר חמא: 'יש שינוי בנעבד או אין שינוי בנעבד' — מחלוקת חכמים ור' אליעזר היא! שמה שהם חלוקים בו: 'בשעברו ולבסוף נרבעו', על דעת חכמים: 'ולדותיהן מותרין' — שכן יש שינוי¹³⁶ בנעבד; 'ור' אליעזר אוסר' — שסובר: אין שינוי בנעבד. (ובזה אמנם, לאו דווקא כלשון הפירוש (!) שב'עיקר-תמורה': 'דר' אליעז' סבר: עובר ירך אמו הוא, ורבנן סברי: עובר לאו ירך אמו הוא'¹³⁷) 'אבל נרבעו ולבסוף עיברו דברי הכל מותרין' — זה וזה גורם מותר, שמע מינה, ואינו נדחה לפי לשון ראשון!

¹³² פרט לכ"י מ, בשל קיטועו (ראה לעיל, הערה 130).

¹³³ ראה במבואו שם (לעיל, הערה 127), עמ' 134, ד"ה 'ובע"ז מו סע"ב' וכו', וכן בהערות 16, 17 שם.

¹³⁴ עיין תוס' ר"י מבירינא, ד"ה 'ת"ש' עמ' קצב, קצג, עס ד"ה 'איכא דאמרי', עמ' קצד, קצה. שני דיבורים אלה שייכים יחד, ומה שבא ביניהם היא, בלא ספק, 'מהדורה ראשונה' של תוספות אלה, שמוליכין השמועה עדיין לפי נוסח רש"י (ולא לפי מה שהחזיר ר"י את גרסת הספרים הישנים ויישבה). המעיין אף יראה, שד"ה 'ת"ש' נכתב (נוסף) שלא במקומו, קודם גוף הבעיה: יש שינוי בנעבד (שם, עמ' קצג, למטן).

¹³⁵ 'ה"ג' של רש"י כולל אף את זה, להגיה את 'ואיתמר עלה' להיות 'לאו מי איתמר עלה'. וכשמעונו של לשון רש"י שם: 'ה"ג ולא מי איתמר עלה' וכו'.

¹³⁶ ודווקא שינוי של לידה, וכמו שמוכח מעניין הדחייה של לשון שני: '...אבל עיברו ולבסוף נרבעו דברי הכל אוסרין [כלומר, שמע מינה: אין שינוי בנעבד] — התם מעיקרא בהמה [= העובר, כ'שעברו']! והשתא בהמה [לאחר שנולדה] בבא היא דאחידא לה באפה'.

¹³⁷ אלא אפילו יסברו 'רבנן' 'עובר ירך אימו הוא', מכל מקום מותרין הם, משום 'יש שינוי לנעבד'!

זה כל מה שאוכל לומר כאן על פירוש השמועה לפי נוסח זה. אבל בזה, כך דומה, תתיישב השמועה בפשטות, ודווקא על-פי 'הגירסא שבספרים הישנים'. וכבר למדנו, על כל פנים, שבלשון ראשון מביאה שמועת ע"ז את דברי רב נחמן¹³⁸ דווקא לפי מה שמסרם בתמורה רב הונא בר חנינא בשם רב נחמן;¹³⁹ ורק 'לישנא בתרא' ('איכא דאמרי') בע"ז שם מביא את הדברים בשיטת 'רבא אמ' רב נחמן' במס' תמורה שם. אמור מעתה: כשם שבע"ז כד ע"א הוצע כל לשון שני של תמורה ('בלישנא אחרינא אמרי לה') כולו, אבל במהופך, כך מוצע בע"ז מו ע"ב ואילך כל לשון ראשון של תמורה כולו, אבל בצורה שונה: [(א) בע"ז מו ע"ב הוזכר עדיין מקור דבריו של רב נחמן — רבה בר אבוב — שנתקטע בתמורה;¹⁴⁰ (ב) לצד שני, רב הונא בר חנינא ורבא, שכל אחד מהם מוסר בתמורה את שמועת רב נחמן בצורה אחרת,¹⁴¹ דווקא שמוותיהם לא הוזכרו כלל בע"ז מו ע"ב ואילך].

דומה, שמצב זה חשוב לעניין קיבוע היחס שבין תמורה ל ע"ב ובין ע"ז מו ע"ב ואילך; ובעקבותיו אפילו, שוב, לזה שבין ע"ז כד ע"א לתמורה שם.

רק זאת ראוי להעיר עוד כאן. רמב"ם פסק בפירוש המשנה לתמורה פ"ו מ"ה, במהדורה קמא, כרבא ב'לישנא אחרינא אמרי לה': '...אבל אם נרבעה אחר שהקדישה, ולדה אסור לדברי הכל, וכן אם נרבעה כשהיא מעוברת' וכו'; אבל במהדורה בתרא מחק את מה שבין הסוגריים המזוים, וקיים רק: 'אבל אם נרבעה כשהיא מעוברת, ולדה אסור לגבי מזבח ואף על פי שהיא חולין' — כרבא בלשון ראשון דווקא!¹⁴² וכן מפורש בחיבורו, הלכות איסורי מזבח, פ"ג ה"ג: '...אבל אם נתעברה אחר שנעברה בה עבירה... הרי וולדה כשר למזבח, אפילו נרבעה כשהיא מוקדשת ואח"כ נתעברה' — 'פסק בלישנא קמא' (כסף משנה שם, ועיי"ש).¹⁴³

למה חזר בו רבינו? שמא הכריע כאן את ההלכה מתוך הכרעה פילולוגית? מתחילה תפס

¹³⁸ והרי המציע שם (ת"ש' לבעיה של רמי בר חמא) הוא מר זוטרא בריה דרב נחמן (כ"י נ"י ופאריס, ודפוסים); אמנם בכ"י מ: רב זוטרא; אבל מתוס' ר"י מבירינא שם, ד"ה ת"ש', נלמד, שגם זה רב זוטרא בריה דרב נחמן.

¹³⁹ וחבל, שלפי שעה, זו העדות היחידה על נוסחו של רבנו גרשם בשמועת תמורה כאן, שהגיעה אלינו בזכות ר"י ור' אלחנן, בתוס' ר"י מבירינא שם (וראה לעיל, הערה 37): 'וגם בסדר קדשים שכתב רבינו גרשום מאור הגולה כתוב כך, דרב הונא בר חנינא בשם רב נחמן אמרה, ולא אמרה בשם ריש לקיש — מפי רבי'. ואמנם הועילה מסורת זו; את הגרסה 'ריש לקיש' לא מצאתי לפי שעה בשמועת תמורה שם (אלא שכ"י מ קוטע בו את רב הונא בר חנינא, גם בלשון ראשון וגם בלשון שני רק: א' רב נחמן!).

¹⁴⁰ אבל לאו דווקא בצורה שיכשירה רב נחמן בר יצחק (נזיר נו ע"ב; ועיי' ש' ליברמן, ירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה, עמ' 20 ואילך).

¹⁴¹ והם ידועים במחלוקותיהם המרות. עיי' עירובין כה ע"ב; ע"ז מו ע"א; שם, נו ע"ב; והשווה נדרים כג ע"ב. ועל מקומו של רב הונא בר חנינא ועל מעמדו לא אוכל לדבר כאן.

¹⁴² פירוש המשנה, מהדורת קאפח, סדר קדשים (על-פי נוסח כ"י ששון), ירושלים תשכ"ז, עמ' שלו, הערה 32.

¹⁴³ ראה מה שכתב ר"י קאפח בהערה שם.

— על-פי הנוסח 'בלישנא אחרינא אמרי לה' [= 'איכא דאמרי'¹⁴⁴] שבתמורה — כרבא ב'לישנא בתרא' של השמועה במקומה, במס' תמורה. אלא שלבסוף עמד על נוסח מעין כ"י ו, שחסר בו כל עניין 'לישנא אחרינא' בתמורה. על-כן ראה אותו שם רק כחילוף-נוסח בעלמא, ופסק כע"ז כד ע"א, וכרבא (!) שם: 'דאמ' רבא אמ' רב נחמן: מחלוקת שנרבעו כשהן מוקדשין; אבל נרבעו כשהן חולין דברי הכל מותרין'¹⁴⁵.

נספח ג (להערה 27)

ושלא תטעה באותו לשון 'אי נמי' שבסופה של שמועת ביצה שם י ע"א ('...אלא ב"ה אב"ה קשיא, אמר רבי יוחנן: מוחלפת השיטה! אי נמי עד כאן לא קאמרי בית הלל הכא' וכו'). כל עניין 'אי נמי' וכו' זה חסר בכ"י מ, וכן בכ"י ואטיקאן 109, 134! ואף תיבת 'אי נמי' קשה בתחבירה, עד שהגיהה רש"ל (על-פי ר"ן לרי"ף שם, פ"א תתס"ג!), וזה לשונו ב'חכמת שלמה' שם: 'אי נמי עד כאן — נמחק, וצריך להיות: דילמא לא הוא, עד כאן לא קאמר בית הלל כו'. ואף בעל דק"ס, אף-על-פי שביירר וליבן כמה וכמה דברים כאן, מכל מקום בסופו של דבר אף הוא מגיה בנוסח הדפוסים שלנו: 'וצריכים אנו למחוק מלות "אי נמי" ולהגיה: [ודילמא] ע"כ לא קאמר כו'. ועל-כן כבר יעלה אולי על הלב לפרש לפחות 'אי נמי' אחרון זה שבשמועה, לפי נוסח הדפוסים שלנו, כאילו היה באמת לשון הצעה של 'לשון אחר' של תלמוד — 'כמו: אי בעי' אימא'.

אבל לאמיתו של דבר, כל עצמו של קטע 'אי נמי' וכו' זה לא בא לכאן אלא משום עירוב נוסחאות בלבד. עיין רש"י שם ד"ה 'אף להחזיר': 'וחזרה ודאי שלא לצורך היא, ואפילו דאמרינן: אין בנין בכלים [עיין שם יא ע"ב!], טרחא דלא לצורך מיהא הוה' וכו' — הרי שבא להוציא מדחייה זו שבלשון 'אי נמי' זה ('אי נמי עד כאן לא קאמרי בית הלל הכא אלא משום דאין בנין בכלים'), ובוודאי גרס אפוא בסופה רק: 'בשלמא ב"ש אבית שמאי לא קשיא... אלא ב"ה אבית הלל קשיא, אמר רבי יוחנן: מוחלפת השיטה', ולא יותר; בלא שום

¹⁴⁴ ראה לעיל, הערה 31.

¹⁴⁵ ועיין היטב ר"ח, ע"ז מו ע"ב ואילך (דווקא שם! ובהבלעה; ולא במקומו, כד ע"א, ששם קיצר הרבה; ואף כאן לא הביא אלא את 'איכא דאמרי' — סתם! וראה לעיל, הערה 123): '... ואמר רב נחמן: מחלוקת ... שנרבעו ולבסוף עיברו, אבל עיברו — והוקדשו! — ולבסוף נרבעו, אסורין' (ועיין שם בהמשך, וצריך עיון). אף ר"ח תופס אפוא (כרבא אמ' רב נחמן, למעלה, כד ע"א): 'מחלוקת שנרבעו כשהן מוקדשין; אבל נרבעו כשהן חולין דברי הכל מותרין! אבל דרבה מן רמב"ם: אפילו 'עיברו ולבסוף נרבעו' אינן אסורין — לדברי הכל' — אלא 'כשהן מוקדשין! ומחלוקת זו תלויה בדקדוקי שתי השמועות זו עם זו, ופשוטים הם: לפי ר"ח: מחלוקת כשנרבעו — כשהן מוקדשין! — ולבסוף עיברו, אבל עיברו ולבסוף נרבעו — כשהן מוקדשין! — ד"ה אסורין. לפי זה: עיברו ולבסוף נרבעו — כשהן חולין — מותרין. ואילו לפי רמב"ם: מחלוקת כשנרבעו — ולבסוף עיברו! — כשהן מוקדשין, אבל נרבעו — ולבסוף עיברו! — כשהן חולין, ד"ה מותרין. ולפי זה: עיברו ולבסוף נרבעו — כשהן חולין — אסורין. ואין כאן מקום להאריך.

'אי נמי' וכו' אחריו! ופירוקו של ר' יוחנן, 'מוחלפת השיטה', עומד ולא נדחה! וכן משמע גם מדבריו של ר"ת לשיטתו, 'שמוחלפת השיטה א[נ]השוחט' חיה ועוף [ביצה פ"א מ"ב] קאי, ומכריע על חילוף שיטה זה — וכבית־הלל לקולא! — הלכה למעשה. ודאי אפוא, שלא קרא עליה דחייה בתלמודו. עיין היטב: ספר הישר, הוצאת שלזינגר, ירושלים תשי"ט, סימן שעח, עמ' 230, 231 (ותוס' ביצה ט ע"ב ד"ה 'אמר'). וכך בוודאי גם בעל המאור לרי"ף, ביצה פ"א תתנ"ה: 'ואנו תמהים עליו [על רי"ף] היאך פסק בחזרת תריסין [ביצה פ"א מ"ה] כב"ה לקולא, וכתב מתני' דהשוחט כצורתה בלא חילוף, ובגמרא... מפכין חדא מקמי חברתה! ואפילו בעל העיטור, 'ענין אוכל נפש' (הלכות יו"ט), מחלוקת שלישית, מהדורת רמ"י, קלט ג (ואציע בעיקר על-פי כ"י ואטיקאן 143, דף 376b), אף-על-פי שמקיים את פסקו של רי"ף לפסוק כבית־הלל, גם של משנה ב וגם של משנה ה, 'בלא חילוף':

...ומתני' דהשוחט דוקא, דהכי הוא דתנן בבחירתא [עדיות פ"ד מ"ב], ומקולי ב"ש מחומרי ב"ה; והא ד"מסלקין את התריסין" נמי, דקים לך *בב"ה* התיר סופן משום תחלתן [ביצה יא ע"ב] הלכה היא; אלא דב"ש וב"ה החליפו שטתן [?!]... ורבנו חננאל וכל המפרשים קבעו הלכה כב"ה: לחומרא בהשוחט, ובתריסין לקולא; ורבינו אלפסי הכין פסק; ורבוותא קמאי הכי סבירא להו.

אפילו הוא גרס בוודאי בסוף השמועה (י ע"א) כרש"י: 'בשלמא ב"ש... אלא ב"ה אב"ה קשיא, אמר ר' יוחנן: מוחלפת השיטה', ולא יותר. שכן אף הוא נוקט, ודווקא לענין זו של תריסין: 'דב"ש וב"ה החליפו שטתן', אלא שמפרש חילוף זה דווקא במשמעות: לא מתניתין מחלפה, אלא שיטתין היא דמחלפה (אם נשתמש בהיפוך לשונו של ירושלמי נדרים פ"ח ה"ג, מא א; קידושין פ"ג ה"א, סד ב). ועיין גם ראב"ן, הלכות ביצה, פראג ש"ע, עו ג (הוצאת ראשקעס, סימן תמה, מא ג ואילך); וה"ר יוסף, שמביאו רא"ש בפסקיו שם, פ"א, סימן ט! ועיין ראב"ה, הלכות יום-טוב, סימן תשכו, הוצאת אפטוביצר, ברלין תרע"ד, חלק ג, עמ' 428, והערות שם. וראה מה שכתב רי"ן אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 257, הערה 4, ועיין שם גם עמ' 245 ואילך ועמ' 248. אבל רמב"ן ב'מלחמות' לרי"ף, ביצה פ"א תתנ"ה, בפולמוסו כנגד בעל המאור שם, מוסיף לבסוף: 'ואחר שכתבתי זה... מצאתי נוסחא ספרדית מוגהת, שהיא גורסת בסוף השמועה גבי תריסין: ודילמא עד כאן לא אמרי ב"ש התם... אי נמי עד כאן לא אמרי ב"ה התם' וכו' (ועיין היטב בפירוש ר"ח לשמועת ביצה ט ע"ב—י ע"א!). ועיין חידושי בן הרמב"ן לביצה י ע"א: 'אבל מ"מ יש לתמוה על הגאונים ועל הרי"ף ז"ל... וכן מצינו בס' מדוקדק ספרדי נוסחא דוקנא וכו'; וראה פירוש תלמיד הרמב"ן ל[רי"ף] מס' ביצה, הוצאת הופמן, ירושלים תשט"ז, עמ' 36: 'ואני הכותב [!] מצאתי בספרים ישנים הבאים מספרד גרסא דיקא... אין מסלקין את התריסין ב"ט, וב"ה מתירין אף להחזיר... ורמינהי:

השוחט... א"ר יוחנן: מוחלפת השיטה! מאי קושיא, דילמא ע"כ לא קאמרי ב"ש... אי נמי ע"כ לא קאמרי ב"ה הכא' וכו'. וכך יש בוודאי אף לתקן בחידושי רשב"א לביצה י ע"א, ד"ה 'ה"ג': 'בספרים שלנו... אבל בספרי הגאונים ז"ל נמצאת גרסא אחרת כאן, שהן גורסין אף בזו של תריסין: ודלמא ע"כ לא קאמרי <<ב"ש התם... אי נמי [דילמא] ע"כ לא קאמרי>> ב"ה התם..., ולפי גרסא זו אין <<אחת>> מן המשניות בחילוף, וכדברי הרי"ף ז"ל' (ולא שכבר גרס רשב"א עצמו במקורו מעין מה שהעתיק [ממנו?] ר"ן לרי"ף, תתס"ג, כביכול ישר על נוסח רש"י: 'בשלמא ב"ש... אלא ב"ה אבית הלל קשיא, אמר ר' יוחנן: מוחלפת השיטה' — 'דילמא לא היא ע"כ לא אמרי ב"ה' וכו'). ועיין גם המאירי, 'בית הבחירה' לביצה, הוצאת לנגה—שלזינגר, 'ירושלים תשט"ז, עמ' 58, 59.

הדפוסים שלנו הרכיבו אפוא את סופה של 'נוסחא ספרדית' = 'ספרי הגאונים': '[...] א"ר יוחנן: מוחלפת השיטה, מאי קושיא דילמא עד כאן לא קאמרי ב"ש... אי נמי עד כאן לא קאמרי ב"ה הכא' וכו' — שלפיה נדחית 'מוחלפת השיטה' של ר' יוחנן אף באחרונה, היינו, נדחית לגמרי מכול וכול — על גופו של נוסח 'הספרים שלנו', ספריהם של חכמי צרפת ואשכנז: '... בשלמא ב"ש אבית שמאי לא קשיא... אבל ב"ה אבית הלל קשיא, א"ר יוחנן: מוחלפת השיטה' — ותו לא! ולעולם עומדת זו של ר' יוחנן: 'מוחלפת השיטה', לפחות באחרונה.

זה הפשר שלחידת 'אי נמי' שבסופה של שמועת ביצה ט ע"ב—י ע"א. והרי לפנינו דוגמה בולטת של עירוב נוסחים. שיש בה כל מה שמנו בזה חכמים. לא זו בלבד שהדפוסים שלנו הרכיבו את מסורת הנוסח של 'ספרי הגאונים' ו'נוסחא ספרדית' על גבי גירסתם של 'הספרים שלנו', ועשאוה מנומרת; אלא הם אף כיסו לגמרי על יסוד אחד במסורת ההלכה של רבני אשכנז וצרפת, שדבקו בנאמנות, לפחות להלכה, בשיטת 'מוחלפת השיטה' של ר' יוחנן. עד שהעזו ר"ת לפרש: 'דמוחלפת השיטה אן[השוחט] חיה ועוף קאי, דהוו להו בית הלל לקולא', ולמצא בזה דרך להקל ולהתיר אפילו שחיטה ביום טוב 'כלא הכנת עפר'. מכל זה, והקשור עמו, נוטל היסוד ונעקר השורש באותו נוסח מעורב שנתלה בסוף שמועה זו, ושספרי התלמוד שלנו מציגים אותו לעינינו עד היום, ואפילו אם השכילו חכמים שהם סבורים להגיה את 'אי נמי' המחוספס, ולעשותו 'ודילמא' חלק.

תמונה 2. דינר זהב משנת 131 להג'רה, שהתגלה בחנות שנהרסה ברעידת האדמה. הכתובת על גב המטבע במרכז: אללה הוא אחד, אללה הוא נצחי, לא הוליד ולא נולד; על השוליים: בשם אללה הדינר הזה נטבע בשנת מאה שלושים ואחת.